

प्रकरण पाचवे

औरंगाबाद जिल्ह्यातील राष्ट्रीयकृत
बँकांची कर्ज वितरण आणि उपयोजन पद्धती

प्रकरण पाचवे
औरंगाबाद जिल्ह्यातील राष्ट्रीयीकृत बँकांची कर्ज वितरण आणि
उपयोजन पद्धती

- ५.१ प्रस्तावना
- ५.२ ग्रामीण भागातील व्यवसाय
- ५.३ ग्रामीण भागात राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या शाखा
- ५.४ बँकेकडून घेतलेल्या कर्जाचा उद्देश
- ५.५ बँकांच्या कार्याविषयी माहिती
- ५.६ राष्ट्रीयीकृत बँकांचा कर्जपुरवठा आणि ग्रामीण विकास
- ५.७ राष्ट्रीयीकृत बँकांनी वाटप केलेल्या कर्जाचा विनियोग
- ५.८ राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या कर्ज वाटपामुळे सावकाराच्या कर्ज वाटपावर झालेले परिणाम.
- ५.९ कर्जाची वसुली
- ५.१० राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या कर्ज पुरवठ्यामुळे ग्रामीण भागाचा क्षेत्रनिहाय झालेला विकास
- ५.११ राष्ट्रीयीकृत बँका आणि कर्जपुरवठा
- ५.१२ राष्ट्रीयीकृत बँका आणि राजकारण
- ५.१३ बँकेच्या कर्जविषयक कार्यातील समस्या
- ५.१४ बँकेचे कर्जविषयक व्यवहार सुरळीत होण्यासाठीचे उपाय
- ५.१५ राष्ट्रीयीकृत बँकांचे कर्जविषयक धोरणाचे निकष
- ५.१६ शेतकऱ्यांची आर्थिक परिस्थिती आणि बँका
- ५.१७ ग्राहकांच्या सोयीसाठी बँकेने करावयाच्या सुधारणा.
- ५.१८ गृहीतकृत्यांची पडताळणी

५.१ प्रस्तावना :-

ग्रामीण भागाचा विकास व्हावा, शेतकऱ्यांच्या आर्थिक परिस्थितीत सुधारणा व्हावी, बेरोजगारांना रोजगार उपलब्ध व्हावा, गावाकडून शहराकडे येणारे लोंढे गावातच थांबावे, गावाकडे पायाभूत सोयीसुविधा उपलब्ध करून गावाचा विकास व्हावा, असे प्रत्येक भारतीय नागरिकाला वाटत असते. परंतु प्रत्यक्षात गावाकडेचे चित्र उलट असल्याचे दिसून येते. यात प्रामुख्याने शेतकऱ्यांची आर्थिक परिस्थिती कमकुवत आणि हलाखीची बनली आहे. गावाकडे रोजगाराच्या संधी उपलब्ध नसल्याने गावातील तरुण रोजगाराच्या शोधात शहरांकडे धाव घेत असल्याचे दिसून येते. यामुळे खेडे ओस पडून शहरात प्रचंड गर्दी वाढत आहे. हे सर्व थांबावे म्हणून सरकारने पुढाकार घेऊन गावामध्ये पायाभूत सोयीसुविधा उपलब्ध करून द्याव्यात. तसेच शेतकऱ्यांना योग्य ते आर्थिक सहकार्य करून शेतकऱ्यांच्या आर्थिक परिस्थितीत सुधारणा घडवून आणणे ही सरकारची जबाबदारी आहे. यासाठी वेगवेगळ्या योजनांच्या माध्यमातून ग्रामीण भागात पैसा कसा खेळता ठेवता येईल यासाठी प्रयत्न करावे. यामुळे ग्रामीण भागातील लोकांची आर्थिक संकटातून मुक्तता होऊन ग्रामीण भागाचा विकास होण्यास मदत होईल. दुसरी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे खेळत्या भांडवलामुळे सावकाराच्या पाशातून कर्जदारांची मुक्तता होईल. हे तेव्हाच शक्य आहे जेव्हा सरकार आर्थिक संस्थांच्या माध्यमातून योग्य दराने कर्जदारांना कर्जाचा पुरवठा करेल.

या उद्देशाने आणि सरकारच्या मार्गदर्शनाखाली अनेक वित्तीय संस्था खेड्यापाड्यात पोहचल्या आणि मागेल त्याला कर्जपुरवठा करू लागल्या. अशा वित्तीय संस्थांमध्ये जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक, भू-विकास बँक, नागरी सहकारी बँक, क्षेत्रीय ग्रामीण बँक, नाबार्ड आणि सरकारच्या बँका म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या राष्ट्रीयीकृत बँका इत्यादींचा समावेश होतो. या सर्व वित्तीय संस्थांनी शेती सुधारण्यासाठी, शेतीपूरक व्यवसायासाठी, उद्योगासाठी, वाहनखरेदी करण्यासाठी, गृहनिर्माणासाठी आणि

वैयक्तिक उपभोगासाठी कर्जपुरवठा केल्याचे दिसून येते. प्रस्तुत प्रकरणामध्ये फक्त राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या कर्जपुरवठ्यामुळे ग्रामीण भागाचा झालेला विकास, कर्जदाराने कर्जाचा केलेला विनियोग, राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या कर्जपुरवठ्यात येणाऱ्या समस्या इत्यादींचा सखोलतेने अभ्यास करण्यात आला आहे.

प्रस्तुत प्रकरणामध्ये औरंगाबाद जिल्ह्यातील निवडक चार तालुक्यातील राष्ट्रीयीकृत बँकांचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला आहे. औरंगाबाद जिल्ह्यातील या चार तालुक्यांची निवड करताना ज्या तालुक्यात ग्रामीण भागात राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या सर्वात जास्त शाखा आहे अशा चार तालुक्यांची निवड करण्यात आली आहे. या चार तालुक्यांमध्ये सिल्लोड, सोयगांव, खुलताबाद आणि गंगापूर यांचा समावेश होतो. या चार तालुक्यांतून वेगवेगळ्या गावातून अनुसूचीच्या आधारे माहिती संकलित करण्यात आली आहे. तसेच प्रत्येक तालुक्यातून यादृच्छिक पद्धतीने (Randomly Sample Technic) पाच गावे निवडण्यात आली. सिल्लोड तालुक्यातून लिहा, खेडी, मांडणा, सारोळा आणि पिंपळदरी, सोयगाव तालुक्यातून सोयगांव, वरठाण, आमखेडा, निंबायती तांडा आणि गलवाडा, खुलताबाद तालुक्यातून खुलताबाद, सुलिभंजन, भडजी, मावसाळा आणि पळसवाडी तर गंगापूर तालुक्यातून दिवशी (पि.) टाकळीवाडी, तांदूळवाडी, घामोरी आणि नारायणपूर या गावांची निवड करण्यात आली. या प्रत्येक गावातून १० ग्राहकांची अनुसूची भरून घेण्यासाठी निवड करण्यात आली. म्हणजेच प्रत्येक तालुक्यातून ५० ग्राहकांची निवड केली त्याप्रमाणे एकूण २०० ग्राहकांची यादृच्छिक पद्धतीने निवड केली आहे.

तक्ता क्र. .५.१

ग्राहकांची सर्वसाधारण माहिती

अ.क्र.	घटक		ग्राहकांची संख्या	शेकडा प्रमाण
१	लिंग	स्त्री	०५	२.५
		पुरुष	१९५	९७.५
		एकूण	२००	१००
२	वय	२०-३०	३३	१६.५
		३०-४०	४५	२२.५
		४०-५०	७४	३७
		५०-६०	४८	२४
		एकूण	२००	१००
३	जात	अनुसूचित जाती	२३	११.५
		अनु. जमाती	१६	८
		भटक्या विमुक्त जाती	१३	६.५
		इतर मागासवर्गीय	२२	११
		खुला	१२६	६३
		एकूण	२००	१००
४	वैवाहिक स्थिती	अविवाहीत	२७	१३.५
		विवाहीत	१७३	८६.५
		एकूण	२००	१००
५	शिक्षण	निरक्षर	११	५.५
		प्राथमिक	४०	२०
		माध्यमिक	४२	२१
		उच्च माध्यमिक	५७	२८.५
		पदवीधर	४१	२०.५
		पदव्युत्तर	०९	४.५
		एकूण	२००	१००

स्रोत :- अनुसूची आधारे.

तक्ता क्र. ५.१ मध्ये ग्राहकांची सर्वसाधारण माहिती दर्शविलेली आहे. या तक्त्यामध्ये ग्राहकांचे एकूण ग्राहकांशी स्त्री-पुरुष, वय,जात, वैवाहिक स्थिती आणि शिक्षण यांचे शेकडा प्रमाण दर्शविलेले आहे. तक्त्यावरून असे निदर्शनास येथे की,

एकूण ग्राहकांशी स्त्रियांचे शेकडा प्रमाण २.५ टक्के इतके कमी तर पुरुषांचे शेकडा प्रमाण ९७.५ टक्के इतके अधिक आहे. वयोगटानुसार ग्राहकांचा अभ्यास केला असता ४०-५० या वयोगटातील ग्राहकांची संख्या सर्वाधिक ३७ टक्के असून २०-३० या वयोगटातील ग्राहकांची संख्या सर्वात कमी म्हणजे १६.५ टक्के आहे. जातीनिहाय ग्राहकांचा अभ्यास केल्यास असे स्पष्ट होते की, २०० ग्राहकांपैकी ६३ टक्के ग्राहक हे खुल्या संवर्गातून, ११.५ टक्के अनुसूचित जातीतून, ११ टक्के इतर मागासवर्गीयांतून, ८ टक्के अनुसूचित जमातीतून तर ६.५ टक्के भटक्या विमुक्त जातीतून असल्याचे दिसून येते. ग्राहकांची संख्या ही खुल्या संवर्गातून सर्वाधिक तर भटक्या विमुक्त जातीतून सर्वात कमी आहे. अनुसूचित जाती आणि इतर मागासवर्गीय ग्राहकांची संख्या मात्र जवळपास सारखीच आहे. ग्राहकांच्या वैवाहिक स्थितीविषयी जाणून घेतल्यास असे लक्षात येते की, ८६.५ टक्के ग्राहक हे विवाहित असून केवळ १३.५ टक्के ग्राहक हे अविवाहित आहे. ग्राहकांच्या शिक्षणाविषयी माहिती मिळविली असता असे स्पष्ट होते की, ११ टक्के ग्राहक निरक्षर आहेत. तर प्राथमिक, माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक शिक्षण घेतलेल्या ग्राहकांचे प्रमाण अनुक्रमे २०, २१ आणि २८.५ टक्के आहेत. पदवीधर ग्राहकांचे प्रमाण २०.५ टक्के असून पदव्युत्तर ग्राहकांचे प्रमाण केवळ ४.५ टक्के इतके आहे. या आकडेवारीवरून असे लक्षात येते की, उच्च माध्यमिक शिक्षण घेतलेल्या ग्राहकांची संख्या सर्वाधिक आहे. तर प्राथमिक, माध्यमिक आणि पदवीधर ग्राहकांची संख्या जवळपास सारखीच आहे. परंतु पदव्युत्तर ग्राहकांची संख्या खूपच कमी आहे.

या अभ्यासावरून असे स्पष्ट होते की, बँकेकडून कर्ज घेतलेल्या कर्जदारामध्ये स्त्रियांच्या तुलनेत पुरुषांचे प्रमाण अधिक असून ४०-५० या वयोगटातील ग्राहकांचा प्रामुख्याने यात समावेश होतो. जातीनिहाय विचार केल्यास खुल्या संवर्गातून तर

शिक्षणानुसार विचार केल्यास उच्च माध्यमिक शिक्षण घेतलेल्याचे प्रमाण अधिक असल्याचे दिसून आले.

५.२ ग्रामीण भागातील व्यवसाय :-

भारत हा खेड्यांचा देश आहे आणि आजही खेड्यातील लोकांचा प्रमुख व्यवसाय शेती आहे. त्यामुळेच भारतीय अर्थव्यवस्था शेतीप्रधान अर्थव्यवस्था म्हणून ओळखली जाते. परंतु आजच्या स्पर्धेच्या युगात लोक शेतीवरच अवलंबून न राहता वेगवेगळ्या व्यवसायात पाऊल ठेवत असल्याचे दिसून येते. या व्यवसायामध्ये प्रामुख्याने सुधारीत शेती, उद्योगधंदे, नोकरी आणि व्यापार या वेगवेगळ्या व्यवसायात ग्रामीण भागातील लोक मोठ्या प्रमाणात कार्यरत असल्याचे दिसून येते. आज कोणत्या क्षेत्रात नेमके किती लोक कार्यरत आहे याची आकडेवारी खालील तक्त्यात दर्शविण्यात आली आहे.

तक्ता क्र. ५.२

औरंगाबाद जिल्ह्यातील निवडक चार तालुक्यातील लोकांचे व्यवसाय

अ.क्र.	व्यवसाय	ग्राहकांची संख्या	शेकडा प्रमाण
१	शेती	१३६	६८.००
२	उद्योग	२७	१३.५
३	नोकरी	२८	१४.०
४	व्यापार	०९	४.५
	एकूण	२००	१००

स्रोत :- अनुसूची आधारे.

तक्ता क्र. ५.२ मध्ये औरंगाबाद जिल्ह्यातील निवडक चार तालुक्यातील लोकांचे व्यवसाय दर्शविण्यात आले आहे. तक्त्यातील आकडेवारीवरून असे निदर्शनास येते की, ग्रामीण भागातील एकूण २०० ग्राहकांपैकी १३६ ग्राहक शेती व्यवसाय करतात. म्हणजेच आजही ६८ टक्के लोक शेती क्षेत्रात कार्यरत असल्याचे दिसून येते. उद्योगधंदे करणाऱ्यांची संख्या २७ असून त्यांचे शेकडा प्रमाण १३.५ टक्के इतके आहे. नोकरी करत असलेल्या व्यक्तींची संख्या २८ असून त्यांचे शेकडा प्रमाण १४ टक्के इतके आहे. व्यापारात मात्र ९ व्यक्तीच कार्यरत असून त्यांचे शेकडा प्रमाण ४.५ टक्के इतके कमी आहे.

अभ्यासावरून असे लक्षात येते की, आजही ग्रामीण भागातील लोक इतर व्यवसायापेक्षा शेती क्षेत्रातच मोठ्या प्रमाणात कार्यरत आहे. उद्योग आणि नोकरी या दोन व्यवसायाची तुलना करता लोक उद्योगापेक्षा नोकरीला जास्त प्राधान्य देत असल्याचे समजते.

५.३ ग्रामीण भागात राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या खातेदारांची संख्या :-

समाजातील दुर्बल घटकांच्या सर्वांगीण विकासाशिवाय अभिप्रेत असलेल्या ग्रामीण विकासाला अर्थ राहणार नाही. यासाठी अल्प व अत्यल्प भूधारक, शेतकरी, शेतमजूर, ग्रामीण कारागीर, वर्गीकृत जाती-जमाती या तळागाळातील लोकांच्या उत्पन्नात वाढ झाली पाहिजे. देशाच्या आर्थिक विकासासाठी सरकारने सर्वांगीण प्रयत्न केले. यामध्ये प्रामुख्याने व्यापारी बँकांचे राष्ट्रीयीकरण करण्यात आले. राष्ट्रीयीकरण केलेल्या बँकांचा शाखा विस्तार करून या बँका ग्रामीण भागापर्यंत पोहचल्या. परंतु अशा किती राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या शाखा या ग्रामीण भागापर्यंत पोहचल्या त्याचे विवरण खालील तक्त्यात दर्शविण्यात आले आहे.

तक्ता क्र. ५.३

औरंगाबाद जिल्ह्यातील निवडक चार तालुक्यातील राष्ट्रीयीकृत

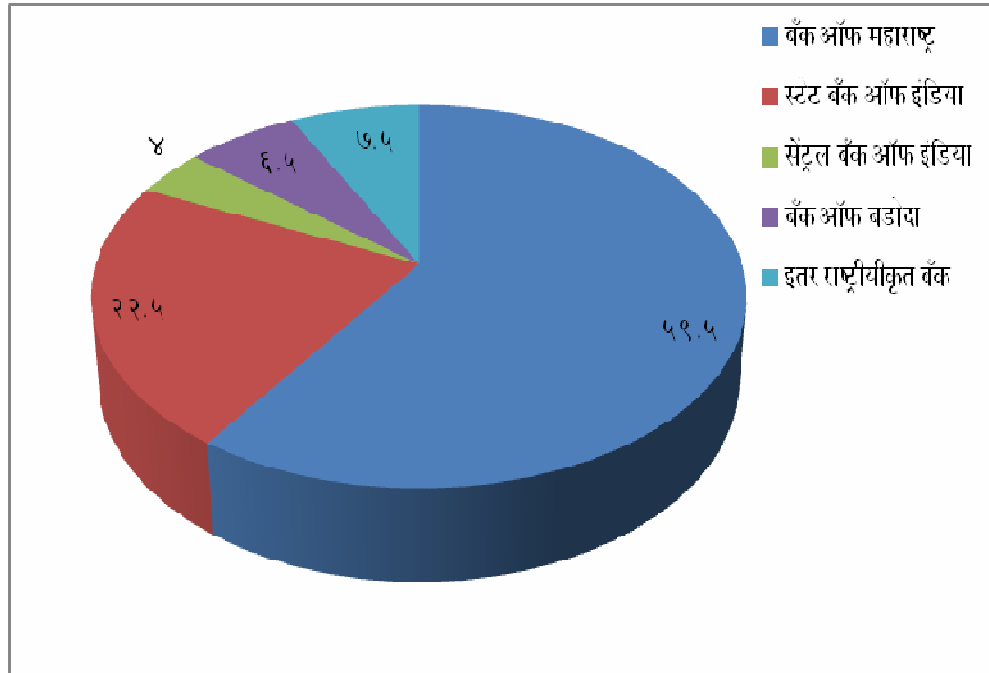
बँकेच्या खातेदारांची संख्या

अ.क्र.	बँकेचे नाव	खातेदारांची संख्या	एकूण खातेदारांशी टक्केवारी
१	बँक ऑफ महाराष्ट्र	११९	५९.५
२	स्टेट बँक ऑफ इंडिया	४५	२२.५
३	सेंट्रल बँक ऑफ इंडिया	०८	४.०
४	बँक ऑफ बडोदा	१३	६.५
५	इतर राष्ट्रीयीकृत बँक	१५	७.५
	एकूण	२००	१००

स्रोत अनुसूची आधारे.

आलेख क्र. ५.१

राष्ट्रीयीकृत बँकेच्या खातेदारांची संख्या

तक्ता क्र. ५.३ व आलेख क्र. ५.१ मध्ये औरंगाबाद जिल्ह्यातील निवडक चार तालुक्यातील राष्ट्रीयीकृत बँकेच्या खातेदारांची संख्या दर्शविण्यात आली आहे. तक्त्यातील आकडेवारीवरून असे स्पष्ट होते की, राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या एकूण २०० खातेदारांपैकी बँक ऑफ महाराष्ट्र या बँकेच्या खातेदारांची संख्या ११९ असून एकूण खातेदारांशी त्यांची टक्केवारी ५९.५ टक्के इतकी आहे. स्टेट बँक ऑफ इंडियाच्या खातेदारांची संख्या ४५ असून हे प्रमाण एकूण खातेदारांच्या २२.५ टक्के एवढे आहे. सेंट्रल बँक ऑफ इंडियाच्या खातेदारांची संख्या सर्वात कमी ८ असून तिचे प्रमाण फक्त ४ टक्के इतके आहे. बँक ऑफ बडोदा या बँकेच्या खातेदारांची संख्या १३ असून हे प्रमाण एकूण खातेदारांच्या ६.५ टक्के इतके आहे. इतर राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या खातेदारांची संख्या केवळ १५ असून तिचे प्रमाण ७.५ टक्के एवढे आहे.

सर्वात जास्त खातेदार बँक ऑफ महाराष्ट्र या बँकेचे तर सर्वात कमी खातेदार सेंट्रल बँक ऑफ इंडिया या बँकेचे असल्याचे दिसून येते. इतर राष्ट्रीयीकृत बँकांमध्ये असलेले सर्वच खातेदार हे फक्त स्टेट बँक ऑफ हैद्राबाद या बँकेचे आहेत. यावरून असे म्हणता येईल की, या पाच बँकांव्यतिरिक्त इतर कुठल्याही राष्ट्रीयीकृत बँकेची शाखा ही ग्रामीण भागातील लोकांपर्यंत पोहचली नाही. वरील पाच राष्ट्रीयीकृत बँकांपैकी सुद्धा बँक ऑफ महाराष्ट्र आणि स्टेट बँक ऑफ इंडिया या दोनच बँका इतर बँकांच्या तुलनेत अधिक दक्ष असल्याचे दिसून येते.

५.४ बँकेकडून घेतलेल्या कर्जाचा उद्देश :-

राष्ट्रीयीकृत बँकांनी ग्राहकांना विविध कारणासाठी पतपुरवठा केला आहे. त्यामध्ये शेतीसुधारण्यासाठी, वाहनखरेदी करण्यासाठी, उद्योगासाठी, शेतीपूरक व्यवसायासाठी आणि इतर ही काही कारणांचा समावेश होतो. शेतकरी हा शेतीत नवीन विहीर खोदणे, शेतीत कायमस्वरूपी सुधारणा करणे, पडीक जमीन लागवडीखाली आणणे, विद्युत पंप खरेदी करणे, बैलजोडी खरेदी करणे, शेतीच्या मशागतीसाठी ट्रॅक्टर

व सुधारीत आधुनिक यंत्रे खरेदी करणे या उद्देशाने कर्ज घेत असतात. शेतकरी फक्त कृषी विकासासाठी कर्ज घेत नसून शेतीपूरक व्यवसायासाठी सुद्धा कर्ज घेतो व आपले उत्पन्न वाढविण्याचा प्रयत्न करतो. बेरोजगार लोक आपल्या उदरनिर्वाहासाठी बँकेकडून कर्ज घेऊन त्या कर्जाच्या माध्यमातून वाहन खरेदी करतात. उद्योगासाठी लागणारे भांडवल सुद्धा उद्योजक बँकांकडून कर्ज घेऊन खरेदी करत असल्याचे दिसून येते. ग्राहकांनी राष्ट्रीयीकृत बँकांकडून कोणकोणत्या उद्देशासाठी कर्ज घेतले आहे त्याचा तपशील पुढील तक्त्यात दर्शविण्यात आला आहे.

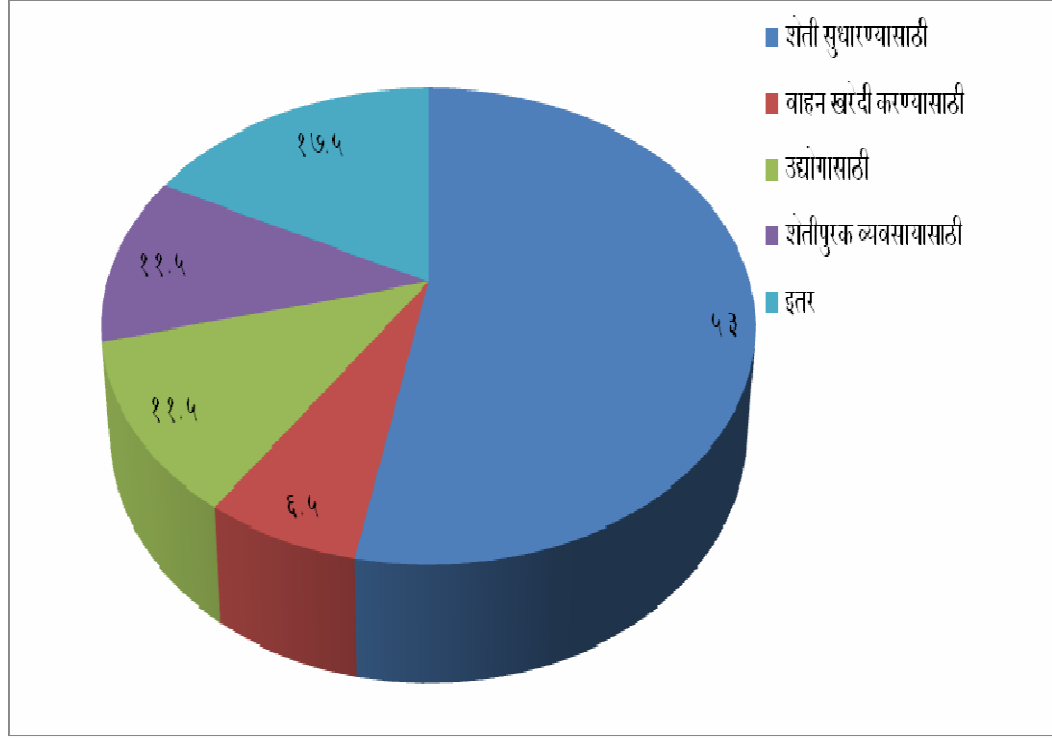
तक्ता क्र. ५.४

राष्ट्रीयीकृत बँकांकडून कर्ज घेण्याचा ग्राहकांचा उद्देश

अ.क्र.	बँकेचे नाव	खातेदारांची संख्या	एकूण खातेदारांशी टक्केवारी
१	शेती सुधारण्यासाठी	१०६	५३.०
२	वाहन खरेदी करण्यासाठी	१३	६.५
३	उद्योगासाठी	२३	११.५
४	शेतीपूरक व्यवसायासाठी	२३	११.५
५	इतर	३५	१७.५
	एकूण	२००	१००

स्रोत अनुसूची आधारे.

आलेख क्र. ५.२
कर्ज घेण्याचा ग्राहकांचा उद्देश

तक्ता क्र. ५.४ व आलेख क्र. ५.२ मधील आकडेवारीवरून असे दिसून येते की, २०० ग्राहकांपैकी १०६ ग्राहकांनी शेती सुधारण्यासाठी कर्ज घेतले होते. शेती सुधारण्यासाठी कर्ज घेतलेल्या ग्राहकांचे एकूण ग्राहकांशी प्रमाण ५३ टक्के आहे. १३ ग्राहकांनी वाहन खरेदीसाठी कर्ज घेतले असून त्याचे शेकडा प्रमाण ६.५ टक्के इतके आहे. उद्योगासाठी आणि शेतीपूरक व्यवसायासाठी कर्ज घेतलेल्या ग्राहकांची संख्या सारखीच असून ती प्रत्येकी २३ इतकी आहे. तर त्याचे शेकडा प्रमाण ११.५ टक्के इतके आहे. ३५ ग्राहकांनी इतर कारणासाठी राष्ट्रीयीकृत बँकांकडून कर्ज घेतले असून त्याचे एकूण ग्राहकांशी असलेले प्रमाण १७.५ टक्के इतके आहे.

यावरून असे लक्षात येते की, शेती सुधारण्यासाठी कर्जाची आवश्यकता असून राष्ट्रीयीकृत बँकांनी शेतकऱ्यांसाठी मोठ्या प्रमाणात कर्जपुरवठा करावा. तसेच

उद्योगासाठी आणि शेतीपूरक व्यवसायासाठी सुद्धा मोठ्या प्रमाणात कर्ज उपलब्ध करून द्यावे.

५.५ बँकांच्या कार्याविषयी माहिती :-

बँका या ग्राहकांना अनेक सेवा पुरवित असतात. परंतु काही सेवा पुरविताना बँक कर्मचाऱ्यांना अनेक अडचणींना सामोरे जावे लागते. त्यात प्रामुख्याने आजही बऱ्याच बँकांची स्वतःची इमारत नाही. पुरेसे कर्मचारी नाही, त्यामुळे बँक व्यवहार हाताळण्यासाठी ग्राहकांना प्रशिक्षण देण्याची इच्छा असूनही या बँका प्रशिक्षण देऊ शकत नाहीत. जशा बँकांच्या काही अडचणी आहेत तशाच कर्ज मिळवण्यासाठी ग्राहकांना बऱ्याच समस्या असल्याचे दिसून येते. बँकांच्या कार्याविषयी व ग्राहकांच्या समस्यांविषयी माहिती जाणून घेण्यासाठी ग्राहकांकडून प्रश्नावलीद्वारे माहिती संकलित करण्यात आली आहे.

तक्ता क्र. ५.५

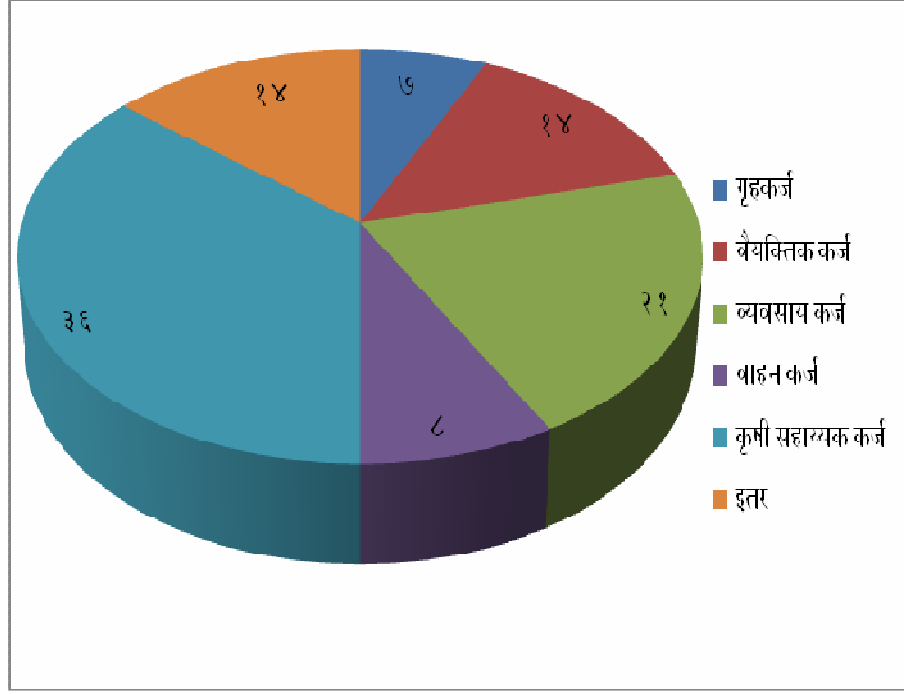
औरंगाबाद जिल्ह्यातील निवडक चार तालुक्यातील राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या विविध कर्ज सुविधांचे लाभ घेणाऱ्या ग्राहकांचे प्रमाण

अ.क्र.	कर्ज प्रकार	लाभधारक ग्राहक संख्या	एकूण ग्राहकांशी टक्केवारी
१	गृहकर्ज	१४	०७
२	वैयक्तिक कर्ज	२८	१४
३	व्यवसाय कर्ज	४२	२१
४	वाहन कर्ज	१६	०८
५	कृषी सहाय्यक कर्ज	७२	३६
६	इतर	२८	१४
	एकूण	२००	१००

स्रोत अनुसूची आधारे.

आलेख क्र. ५.३

विविध कर्ज सुविधांचे लाभ घेणाऱ्या ग्राहकांचे प्रमाण

तक्ता क्र. ५.५ व आलेख क्र. ५.३ मध्ये औरंगाबाद जिल्ह्यातील निवडक चार तालुक्यातील विविध कर्ज सुविधांच्या लाभ घेणाऱ्या ग्राहकांचे प्रमाण दर्शविलेले आहे. चार तालुक्यातील राष्ट्रीयीकृत बँकांकडून गृहकर्ज घेणाऱ्या ग्राहकांची संख्या १४ असून एकूण ग्राहकांच्या ७ टक्के ग्राहकांनी या सुविधेचा लाभ घेतला आहे. व्यक्ती आपला उपभोग आणि दैनंदिन गरजा भागविण्यासाठी बँका अथवा अन्य मार्गाने कर्ज घेत असतात. राष्ट्रीयीकृत बँकांकडून अशा वैयक्तिक कर्ज सेवा घेणाऱ्या ग्राहकांची संख्या २८ असून हे प्रमाण एकूण ग्राहकांच्या १४ टक्के एवढे आहे. व्यापारी वर्ग विविध व्यवसाय करण्यासाठी कर्जाची मागणी करतात आणि आपले व्यवसाय सुरू करतात. अशा व्यवसाय कर्ज सेवा घेणाऱ्या ग्राहकांची संख्या ४२ असून एकूण ग्राहकांच्या २१ टक्के ग्राहकांनी या सुविधेचा लाभ घेतला आहे. वाहन कर्ज सुविधा घेणाऱ्या लाभधारक ग्राहकांची संख्या १६ असून हे प्रमाण एकूण ग्राहकांच्या ८ टक्के इतके आहे. शेतकऱ्यांना शेती करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात कर्जाची गरज असते. त्यात प्रामुख्याने

बियाणे खरेदी करणे, किटकनाशक औषधी, खते, बैलजोडी इत्यादीसाठी शेतकऱ्यांना कर्जाची गरज असते. राष्ट्रीयीकृत बँकांकडून कृषी सहाय्यक कर्ज सेवांचा लाभ घेणाऱ्या ग्राहकांची संख्या ७२ इतकी असून हे प्रमाण एकूण ग्राहकांशी ३६ टक्के इतके आहे. म्हणजेच शेतकऱ्यांनी या कृषी सहाय्यक कर्जाचा सर्वात जास्त लाभ घेतल्याचे दिसून येते.

इतर कर्ज सुविधांचा लाभ घेणाऱ्या ग्राहकांची संख्या २८ असून एकूण ग्राहकांशी हे प्रमाण १४ टक्के इतके आहे. आकडेवारीवरून असे स्पष्ट होते की, कृषी सहाय्यक कर्ज आणि व्यवसाय कर्ज सेवांचा लाभ घेणाऱ्या ग्राहकांचे प्रमाण जास्त असून गृहकर्ज आणि वाहन कर्ज सेवांचा लाभ घेणाऱ्या ग्राहकांचे प्रमाण कमी आहे.

तक्ता क्र. ५.६

औरंगाबाद जिल्ह्यातील निवडक चार तालुक्यातील राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या इतर सेवा / सुविधांविषयी ग्राहकांच्या प्रतिक्रिया

अ.क्र.	घटक	होय म्हणणाऱ्या ग्राहकांची संख्या	एकूण ग्राहकांशी टक्केवारी	नाही म्हणणाऱ्या ग्राहकांची संख्या	एकूण ग्राहकांशी टक्केवारी
१	बँक अधिकाऱ्याचे सहकार्य मिळते	१०३	५१.५	९७	४८.५
२	बँकेची इमारत सर्व सोयीसुविधा युक्त आहे.	१२७	६३.५	७३	३६.५
३	बँकेच्या धोरणातील बदलाची माहिती मिळते	७९	३९.५	१२१	६०.५
४	बँक कर्मचारी आदरपूर्वक वागतात.	९१	४५.५	१०९	५४.५
५	व्याजदर समाधानकारक वाटतो.	१६३	८१.५	३७	१८.५
६	बँक व्यवसायासाठी प्रशिक्षण घेतले आहे.	२६	१३.०	१७४	८७.०

स्रोत अनुसूची आधारे.

तक्ता क्र. ५.६ मध्ये औरंगाबाद जिल्ह्यातील निवडक चार तालुक्यातील राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या इतर सेवासुविधांविषयी ग्राहकांच्या प्रतिक्रिया दर्शविण्यात आलेल्या आहेत. ग्राहकांना राष्ट्रीयीकृत बँकांकडून कर्ज घेण्यासाठी किंवा बँकांच्या इतर कामकाजासाठी बँक अधिकाऱ्यांकडून पुरेसे सहकार्य मिळते अशी प्रतिक्रिया एकूण २०० ग्राहकांपैकी १०३ ग्राहकांनी व्यक्त केली आहे. हे प्रमाण एकूण ग्राहकांशी ५१.५ टक्के इतके आहे. बँक अधिकारी कर्ज देण्यासाठी किंवा इतर माहिती देण्यासाठी योग्य ते सहकार्य करत नाही अशी प्रतिक्रिया ९७ ग्राहकांनी व्यक्त केली असून हे प्रमाण ४८.५ टक्के एवढे आहे. सहकार्य मिळते अशी प्रतिक्रिया जरी जास्त ग्राहकांनी व्यक्त केली असली तरी नाही म्हणणाऱ्या ग्राहकांची संख्या सुद्धा जास्त असल्याचे दिसून येते.

बँकेच्या इमारतीत सर्व सोयीसुविधा उपलब्ध आहेत अशी प्रतिक्रिया १२७ ग्राहकांनी व्यक्त केली असून हे प्रमाण ६३.५ टक्के एवढे आहे. बँकेच्या इमारतीत आवश्यक त्या सर्व सोयीसुविधा उपलब्ध नाहीत अशी प्रतिक्रिया ७३ ग्राहकांनी व्यक्त केली असून हे प्रमाण ३६.५ टक्के इतके आहे.

बँकेच्या धोरणात बदल झाल्यास त्याची माहिती ग्राहकांना दिली जाते अशी प्रतिक्रिया ७९ ग्राहकांनी व्यक्त केली आहे. एकूण ग्राहकांशी हे प्रमाण ३९.५ टक्के एवढे आहे. बँकेच्या धोरणात कोणताही बदल झाला तरी त्याची माहिती आम्हाला दिली जात नाही अशी प्रतिक्रिया १२१ ग्राहकांनी व्यक्त केली असून हे प्रमाण ६०.५ टक्के इतके जास्त आहे. यावरून असे दिसून येते की, बँकेच्या धोरणातील बदलाची माहिती ही ग्राहकांपर्यंत दिली जात नाही.

बँकेच्या कर्मचाऱ्यांविषयी ग्राहकांशी चर्चा केली असता बँक कर्मचारी आमच्याशी सहकार्याने वागतात अशी प्रतिक्रिया ९१ ग्राहकांनी दिली असून हे प्रमाण ४५.५ टक्के इतके आहे. तर बँकेतील कर्मचारी आदरपूर्वक वागत नाही अशी प्रतिक्रिया १०९ ग्राहकांनी दिली हे प्रमाण एकूण ग्राहकांशी ५४.५ टक्के इतके जास्त आहे. यावरून

असे म्हणता येईल की, राष्ट्रीयीकृत बँकांव्यतिरिक्त इतर बँकेतील कर्मचारी हे ही ग्राहकांशी आदराने वागत असल्याचे दिसून आले. कर्ज हे सावकाराचे असो अथवा बँकेचे कर्जदाराचा घेतलेल्या कर्जाचा मोबदला म्हणून व्याज द्यावे लागते. बँकांच्या व्याजाविषयी मात्र ग्राहक समाधानी असल्याचे दिसून आले कारण बँकांनी कर्जावर आकारलेला व्याजाचा दर समाधानकारक वाटतो अशी प्रतिक्रिया १६३ ग्राहकांनी व्यक्त केली असून हे प्रमाण ८१.५ टक्के इतके जास्त आहे. कर्जावर आकारण्यात आलेल्या व्याजाचा दर समाधानकारक वाटत नाही अशी प्रतिक्रिया ३७ ग्राहकांनी दिली असून हे प्रमाण १८.५ टक्के इतके आहे.

व्यक्तींना आपले व्यवहार सुरळीत पार पाडता यावे व त्यात सुधारणा करता यावी यासाठी प्रशिक्षणाची गरज असते. सध्या बँकांचे व्यवहार हे आधुनिक पद्धतीने करण्यात येत असून त्यात बँकांचे संगणकीकरण, ATM यासारख्या पद्धतीने व्यवहार सुरू झाले आहे. गावाकडील लोकांमध्ये अशा पद्धतीने व्यवहार करण्यात अनेक अडचणी येतात. म्हणून बँकांनी ग्राहकांना प्रशिक्षण देणे गरजेचे आहे. याविषयी ग्राहकांशी चर्चा केली असता बँक व्यवहार हाताळण्यासाठी प्रशिक्षण घेतले आहे अशी प्रतिक्रिया केवळ २६ ग्राहकांनी व्यक्त केली असून एकूण ग्राहकांशी हे प्रमाण १३ टक्के इतके आहे. बँक व्यवहार हाताळण्यासाठी कुठल्याही प्रकारचे प्रशिक्षण घेतले नसल्याचे १७४ ग्राहकांनी सांगितले. एकूण ग्राहकांशी हे प्रमाण जास्त असून ते ८७ टक्के इतके जास्त आहे. यावरून असे स्पष्ट होते की, बँक व्यवहार हाताळण्यासाठी बँकांनी ग्राहकांना प्रशिक्षण देण्याची आवश्यकता आहे.

५.६ राष्ट्रीयीकृत बँकांचा कर्जपुरवठा आणि ग्रामीण विकास :-

भारतीय शेतीची उत्पादकता कमी असण्याचे कारण म्हणजे भारतातील व्यापारी बँका व वित्तीय संस्था शेतीला फारसा पतपुरवठा करण्यास तयार नव्हत्या. त्यामुळे शेतकऱ्यांना सावकाराशिवाय पर्याय नव्हता. परंतु सावकाराकडून घेतलेल्या कर्जावर

व्याजाचा दर जास्त द्यावा लागत असे. स्वातंत्र्यानंतर सुद्धा भारतातील शेतकऱ्यांच्या आर्थिक परिस्थितीत सुधारणा झाली नाही. तसेच ग्रामीण भागात दारिद्र्याच्या प्रमाणात सुद्धा मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली. यावर उपाय म्हणून बँकांनी शेतकऱ्यांना शेती कसण्यासाठी व बेरोजगारांना व्यवसायासाठी कर्जाचा पुरवठा करावा असे सरकारने स्पष्ट केले. परंतु व्यापारी बँका हे कर्ज देण्यास तयार नव्हत्या म्हणून सरकारने १९ जुलै १९६९ रोजी १४ व्यापारी बँकांचे राष्ट्रीयीकरण केले. विशेष म्हणजे १९६९ मधील व्यापारी बँकांच्या राष्ट्रीयीकरणाने शेतकऱ्यांना मिळणाऱ्या कर्जात वाढ होत गेली. भारतीय स्टेट बँकसुद्धा शेतीव्यवसायाचा विविध मार्गाने कर्जपुरवठा करित असते. तसेच ती अप्रत्यक्ष अर्थसहाय्याच्या माध्यमाने शेतीला वित्तपुरवठा करते. उदा. गोदाम बांधणे, राज्य सहकारी बँकांना अर्थसहाय्य करणे इत्यादी तेव्हा अशा कर्जपुरवठ्यामुळे खरचं ग्रामीण भागाचा विकास होतोय काय? याविषयी ग्राहकांच्या प्रतिक्रिया पुढील तक्त्यात दर्शविलेल्या आहे.

तक्ता क्र. ५.७

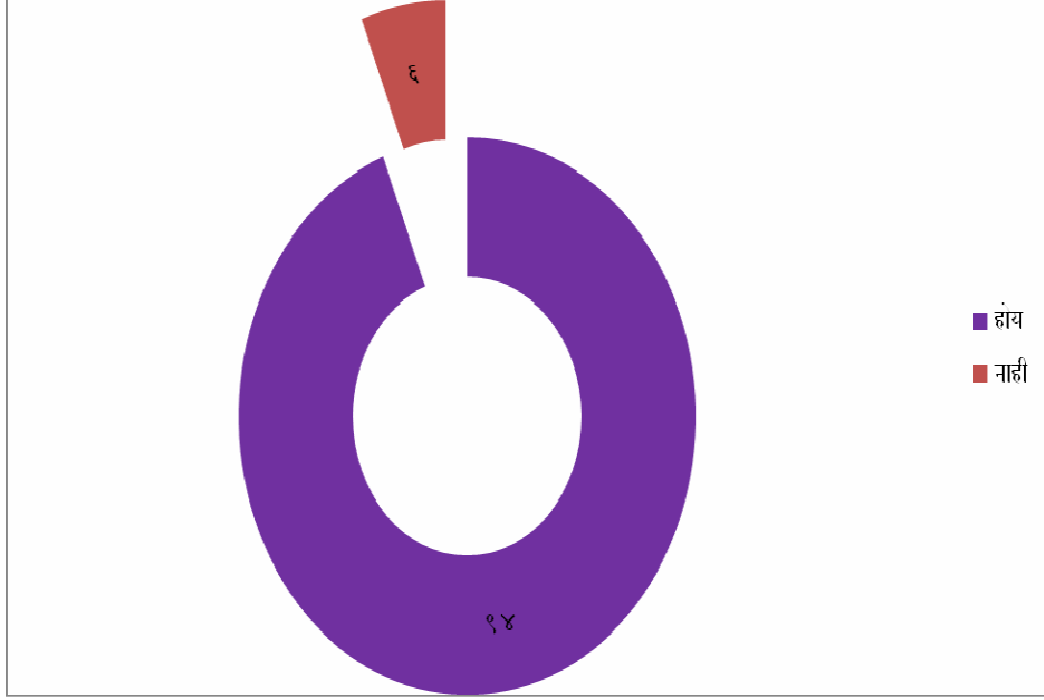
बँकेकडून मिळणाऱ्या कर्जामुळे ग्रामीण भागाच्या विकासाविषयी ग्राहकांच्या प्रतिक्रिया

अ.क्र.	ग्राहकांचा अभिप्राय	ग्राहकांची संख्या	एकूण ग्राहकांशी टक्केवारी
१	होय	१८८	९४
२	नाही	१२	०६
	एकूण	२००	१००

स्रोत अनुसूची आधारे.

आलेख क्र. ५.४

ग्रामीण भागाच्या विकासाविषयी ग्राहकांच्या प्रतिक्रिया

तक्ता क्र. ५.७ व आलेख क्र. ५.४ मध्ये राष्ट्रीयीकृत बँकांनी दिलेल्या कर्जांमुळे ग्रामीण भागाच्या विकासाविषयी ग्राहकांच्या प्रतिक्रिया दर्शविलेल्या आहेत. राष्ट्रीयीकृत बँकांनी दिलेल्या कर्जांमुळे ग्रामीण भागाचा विकास होतो अशी प्रतिक्रिया १८८ ग्राहकांनी व्यक्त केली असून हे प्रमाण ९४ टक्के इतके आहे. तर बँकांच्या कर्जपुरवठ्यामुळे ग्रामीण भागाचा विकास होत नाही अशी प्रतिक्रिया केवळ १२ ग्राहकांनी व्यक्त केली असून हे प्रमाण एकूण ग्राहकांशी केवळ ६ टक्के इतके आहे. यावरून असा अंदाज काढता येतो की, राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या कर्जपुरवठ्यामुळे ग्रामीण भागाचा विकास सावकाश होत असला तरी विकास होत असल्याचे मान्य करावे लागेल.

५.७ राष्ट्रीयकृत बँकांनी वाटप केलेल्या कर्जाचा विनियोग :-

शेती क्षेत्राला मोठ्या प्रमाणात कर्ज उपलब्ध करून देणे, कर्जातून स्वयंरोजगार निर्माण करणे, लघु-कुटीरोद्योगांना व कारागिरांना कर्जपुरवठा करणे एवढेच काम बँकेचे नसून त्या कर्जाच्या जबाबदारीची जाणीव त्यांच्यामध्ये निर्माण करणे ही जबाबदारीसुद्धा बँकांची असते. कर्जाचा योग्य विनियोग कसा करावा, केव्हा करावा, कर्ज उत्पादक कार्यासाठीच वापरावे, कर्जाचा वापर अनुत्पादक कार्यासाठी करू नये, कर्जाची परतफेड वेळेवर करावी इत्यादी महत्त्वाच्या जाणीव राष्ट्रीयकृत बँकांनी ग्राहकांमध्ये निर्माण करून द्यावी. त्यामुळे शेतीची उत्पादकता वाढून शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात वाढ होईल. घेतलेल्या कर्जातून स्वयंरोजगार निर्माण होऊन रोजगारात वाढ होईल आणि ग्रामीण दारिद्र्य दूर होण्यास मदत होईल. राष्ट्रीयकृत बँकांनी वाटप केलेल्या कर्जाचा विनियोग ग्राहकांनी कोणत्या कार्यासाठी केला याचा तपशील पुढील तक्त्यात दर्शविलेला आहे.

तक्ता क्र. ५.८

बँकांनी वाटप केलेल्या कर्जाच्या विनियोगाविषयी ग्राहकांच्या प्रतिक्रिया

अ. क्र.	घटक	होय म्हणणाऱ्या ग्राहकांची संख्या	एकूण ग्राहकांशी टक्केवारी	नाही म्हणणाऱ्या ग्राहकांची संख्या	एकूण ग्राहकांशी टक्केवारी
१	बँकेकडून ज्या कार्यासाठी कर्ज घेतले ती कार्ये कर्जातून पूर्ण होतात.	१२९	६४.५	७१	३५.५
२	बँकेकडून घेतलेल्या कर्जाचा विनियोग त्याच कार्यासाठी केला.	१८३	९१.५	१७	८.५

स्रोत :- अनुसूची आधारे.

तक्ता क्र. ५.८ मध्ये राष्ट्रीयीकृत बँकांनी वाटप केलेल्या कर्जाच्या विनियोगाविषयी व ती कार्ये कर्जातून पूर्ण होतात काय याविषयी ग्राहकांच्या प्रतिक्रिया दर्शविलेल्या आहे. बँकेकडून ज्या कार्यासाठी कर्ज घेतले आहे ती कार्ये कर्जातून पूर्ण होतात अशी प्रतिक्रिया एकूण २०० ग्राहकांपैकी १२९ ग्राहकांनी व्यक्त केली असून हे प्रमाण ६४.५ टक्के आहे. तर बँकेने दिलेले कर्ज हे त्या कार्यासाठी पुरेसे नसते अशी प्रतिक्रिया ७१ ग्राहकांनी दिली असून हे प्रमाण ३५.५ टक्के इतके आहे. बँकेकडून घेतलेल्या कर्जाचा विनियोग त्याच कार्यासाठी केला अशी प्रतिक्रिया १८३ ग्राहकांनी व्यक्त केली असून हे प्रमाण एकूण ग्राहकांशी ९१.५ टक्के आहे. परंतु १७ ग्राहकांनी मात्र घेतलेल्या कर्जाचा विनियोग त्याच कार्यासाठी केला नसून इतर कार्यासाठी त्याचा उपयोग केल्याचे दिसून येते.

यावरून असा निष्कर्ष काढता येतो की, बँकांनी दिलेल्या कर्जातून ग्राहकांची कार्ये पूर्ण होतात तर ग्राहकांनी घेतलेल्या कर्जाचा विनियोग हा उत्पादक कार्यासाठीच केला.

५.८ राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या कर्ज वाटपामुळे सावकाराच्या कर्ज वाटपावर झालेले परिणाम :-

ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी व ग्रामीण भागातील लोकांच्या आर्थिक परिस्थितीत सुधारणा होण्यासाठी या लोकांना कर्जाची गरज असते. अशा घेतलेल्या कर्जातून हे लोक आपल्या शेतीत सुधारणा करून शेतीच्या उत्पादनात वाढ करतात व आपले उत्पादन वाढवत असतात. तर व्यावसायिक व ग्रामीण कामगार आपल्या कौशल्याचा वापर करून वस्तूची निर्मिती करतात आणि त्यातून उत्पन्न मिळवत असतात. परंतु पूर्वी हे कर्ज सावकाराकडून घेतले जात असे आणि सावकार त्यावर प्रचंड व्याज आकारून या लोकांनी मिळविलेले उत्पन्न व्याजाच्या रुपाने वसूल करत असे. त्यामुळे ग्रामीण भागात लोकांना उत्पन्न मिळून सुद्धा त्यांच्या आर्थिक परिस्थितीत फारशी सुधारणा झाली नसल्याचे दिसून आले. यावर अनेक अर्थतज्ज्ञांनी व कृषी तज्ज्ञांनी विचार करून

ग्रामीण भागात सावकाराचे असलेले वर्चस्व कमी करून बँकांनी पुढाकार घ्यावा व गरजू कर्जदाराला बँकेच्या माध्यमातून कर्ज उपलब्ध करून द्यावे असे सुचविले. यावर उपाय म्हणून आज अनेक बँका या खेड्यात पोहचल्या व त्यांनी ग्रामीण भागात कर्जपुरवठा केला. बँकांच्या या कर्जपुरवठ्यामुळे सावकाराच्या कर्जपुरवठ्यावर काय परिणाम झाला यांचा अभ्यास पुढील तक्त्याच्या साहाय्याने करण्यात आला आहे.

ग्राहकांना व्यापक अर्थाने पतपुरवठा प्राप्त होण्याचे दोन मार्ग असतात त्यामध्ये संस्थात्मक आणि खाजगी मार्गाचा समावेश होतो. संस्थात्मक मार्गामध्ये सरकार, व्यापारी बँका, सहकारी संस्था, भू-विकास बँका, शेती पुनर्वित्त व विकास महामंडळ, नाबार्ड, रिझर्व्ह बँक, विभागीय ग्रामीण बँका इत्यादींचा समावेश होतो. खाजगी मार्गामध्ये सावकार, व्यापारी, कमिशन एजंट, नातेवाईक, जमीनदार आणि चिटफंड इत्यादींचा समावेश होतो.

तक्ता क्र. ५.९

ग्राहकांना कर्ज घेण्यासाठी सोयीस्कर वाटणारे मार्ग

अ.क्र.	मार्ग	ग्राहक संख्या	एकूण ग्राहकांशी टक्केवारी
१	बँका	१९५	९७.५
२	सावकार	०५	२.५
	एकूण	२००	१००
सावकाराकडून वाटत असल्याची कारणे			
१	कर्ज वेळेवर मिळते	०१	२०
२	कर्ज मिळण्यासाठी जाचक अटी नसतात	०३	६०
३	कर्ज पाहिजे तेवढे मिळते आणि परत फेडीची घाई नसते.	०१	२०

स्रोत :- अनुसूची आधारे

तक्ता क्र. ५.९ मध्ये ग्राहकांना सोयीस्कर वाटणाऱ्याना दोन मार्गांचा अभ्यास केला आहे. वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की, बँकांकडून कर्ज घेणे सोयीस्कर वाटते अशी प्रतिक्रिया १९५ ग्राहकांनी व्यक्त केली आहे. हे प्रमाण एकूण ग्राहकांशी ९७.५ टक्के इतके जास्त आहे. तर सावकारांकडून कर्ज घेणे सोयीस्कर वाटते अशी प्रतिक्रिया केवळ ५ ग्राहकांनी व्यक्त केली असून हे प्रमाण केवळ २.५ टक्के आहे. सावकाराकडून कर्ज घेणे सोयीस्कर का वाटते असे या ५ ग्राहकांना विचारले असता त्यापैकी एका ग्राहकाने कर्ज वेळेवर मिळते असे सांगितले, ३ ग्राहकांनी कर्ज घेण्यासाठी कुठलीही जाचक अट नसते असे सांगितले तर कर्ज पाहिजे तेवढे मिळते आणि कर्ज परतफेडीची घाई नसते असे एका ग्राहकाने सांगितले. ५ ग्राहकांनी सावकाराच्या बाजूने जरी प्रतिक्रिया व्यक्त केली असली तरी बँकांना पसंती देणाऱ्या ग्राहकांच्या तुलनेत हे प्रमाण नगण्य असल्याचे दिसून येते.

तक्ता क्र. ५.१०

राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या कर्जपुरवठ्यामुळे सावकाराच्या कर्जावर झालेले परिणाम

अ. क्र.	घटक	होय म्हणणाऱ्या ग्राहकांची संख्या	एकूण ग्राहकांशी टक्केवारी	नाही म्हणणाऱ्या ग्राहकांची संख्या	एकूण ग्राहकांशी टक्केवारी
१	सावकाराचे कर्ज	२२	११	१७८	८९
२	बँकांच्या कर्ज पुरवठ्यामुळे सावकाराकडून कर्ज घेण्याच्या प्रमाणात घट झाली.	१८३	९१.५	१७	८.५

स्रोत :- अनुसूची आधारे

तक्ता क्र. ५.१० मध्ये राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या कर्जपुरवठ्यामुळे सावकाराच्या कर्जावर झालेले परिणाम दर्शविलेले आहे. आपण सावकाराकडून कर्ज घेतले आहे अशी प्रतिक्रिया एकूण २०० ग्राहकांपैकी २२ ग्राहकांनी व्यक्त केली असून हे प्रमाण ११ टक्के आहे. तर आपण सावकाराकडून कर्ज घेतले नाही अशी प्रतिक्रिया १७८ ग्राहकांनी

व्यक्त केली. आपल्यावर सावकाराचे कर्ज नाही हे प्रमाण ८९ टक्के इतके जास्त आहे. बँकांच्या कर्जपुरवठ्यामुळे सावकाराकडून कर्ज घेण्याच्या प्रमाणात घट निश्चितच झाली अशी प्रतिक्रिया १८३ ग्राहकांनी व्यक्त केली आहे. एकूण ग्राहकांशी हे प्रमाण ९१.५ टक्के इतके अधिक आहे. बँकांच्या कर्जपुरवठ्यामुळे सावकाराकडून कर्ज घेण्याच्या प्रमाणात घट झाली नसल्याची प्रतिक्रिया केवळ १७ ग्राहकांनी व्यक्त केली असून हे प्रमाण ८.५ टक्के आहे. तर बँकांच्या कर्जपुरवठ्यामुळे सावकाराकडून कर्ज घेण्याच्या प्रमाणात घट झाली अशा ग्राहकांची संख्या खूप जास्त आहे. यावरून असे ठामपणे सांगू शकतो की, सावकाराच्या कर्जावर राष्ट्रीयीकृत बँकांना पूर्णपणे यश मिळविता आले नसले तरी या बँकांनी सावकाराच्या कर्जावर रोक लावण्यात निश्चितच यश प्राप्त केले आहे.

५.९ कर्जाची वसुली :-

बँकांनी कर्जाऊ दिलेला पैसा हा त्यांचा नसून ठेवीदारांचा असतो. म्हणून कर्जाऊ दिलेला पैसा बुडू नये यासाठी बँकेला आवश्यक ती काळजी घ्यावी लागते. म्हणून बँकांनी कर्ज देताना ते संशयास्पद व्यक्तींना न देता ते बाजारात पत असणाऱ्या व्यक्तीलाच द्यावे, तारणाशिवाय कर्ज देऊ नये. यावर उद्योग आणि शेती यासारख्या उत्पादक कार्यासाठीच कर्ज द्यावे, लग्न, मुंजी, धार्मिक कार्य यासारख्या अनुउत्पादक कार्यासाठीच कर्जे देऊ नये. बँकांनी दिलेली कर्जे ही परत येत असतील तर त्यातून बँकांची आर्थिक परिस्थिती सुधारते आणि बँका या अधिक कर्जे वाटप करू शकतात. परंतु बँकांची कर्जे परत येत नसतील तर बँकांची आर्थिक परिस्थिती खालावते आणि बँक बुडण्याची शक्यता अधिक असते.

कर्ज वसुलीसाठी कायदेशीर कारवाईशिवाय अन्य कोणता मार्ग स्वीकारावा याविषयी ग्राहकांच्या प्रतिक्रिया पुढील तक्त्यात दर्शविण्यात आल्या आहेत.

तक्ता क्र. ५.११

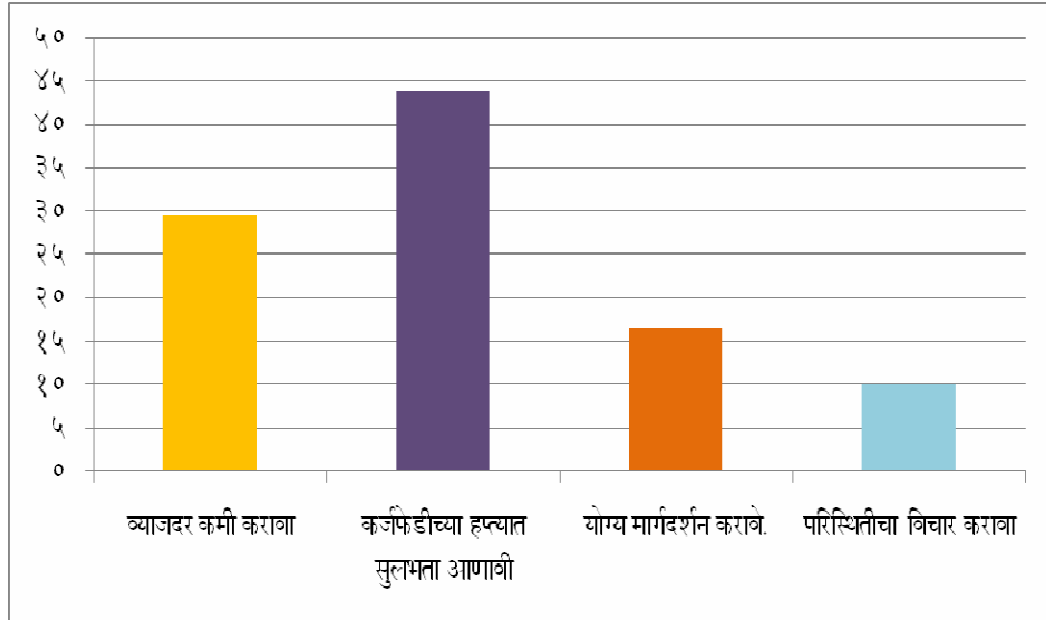
राष्ट्रीयकृत बँकांची कर्ज वसुलीसाठी कायदेशीर कारवाईशिवाय अन्य मार्गांचा अवलंब करण्याविषयी ग्राहकांच्या प्रतिक्रिया

अ. क्र.	घटक	ग्राहक संख्या	एकूण ग्राहकांशी टक्केवारी
१	व्याजदर कमी करावा	५९	२९.५
२	कर्जफेडीच्या हप्त्यात सुलभता आणावी	८८	४४.०
३	योग्य मार्गदर्शन करावे.	३३	१६.५
४	परिस्थितीचा विचार करावा	२०	१०.०

स्रोत :- अनुसूची आधारे

आलेख क्र. ५.५

कर्ज वसुलीसाठी कायदेशीर कारवाईशिवाय अन्य मार्गांचा अवलंब करण्याविषयी ग्राहकांच्या प्रतिक्रिया

तक्ता क्र. ५.११ व आलेख क्र. ५.५ मध्ये राष्ट्रीयकृत बँकांनी कर्ज वसुलीसाठी कायदेशीर कारवाईशिवाय अन्य मार्गांचा अवलंब करण्याविषयी ग्राहकांच्या प्रतिक्रिया दर्शविलेल्या आहेत. बँकांनी कर्ज वसुलीसाठी प्रत्यक्ष कारवाई न करता व्याजाचा दर कमी करून लोकांना कर्ज परत करण्यासाठी प्रवृत्त करावे अशी प्रतिक्रिया ५९ ग्राहकांनी व्यक्त केली असून एकूण ग्राहकांशी हे प्रमाण २९.५ टक्के इतके आहे. ग्राहकांनी घेतलेली कर्जे परत करण्याच्या विविध पद्धती आहे. त्यामध्ये महिनेवारी, तिमाही, अर्धवार्षिक आणि वार्षिक पद्धतीने कर्जाची परतफेड करता येते, यामध्ये नोकरदार किंवा नियमित उत्पन्न मिळविणारी व्यक्ती कर्जाची परतफेड महिनेवारी करतात तर उद्योजक किंवा व्यावसायिक हे कर्जाची परतफेड तिमाही, अर्धवार्षिक किंवा वार्षिक पद्धतीने करू शकतात. परंतु शेतकऱ्यांची कर्ज परतफेडीची विशिष्ट अशी पद्धत नाही. कारण शेतकऱ्यांना हंगामाशिवाय पर्याय नसतो आणि हंगामात मालाची जास्त आवक झाल्यामुळे मालाला योग्य किंमत मिळण्याची शाश्वती नसते. म्हणून शेतकऱ्यांना वर्षातून त्यांच्या पद्धतीने कर्जाची परतफेड योग्य त्या हप्त्याने करू द्यावी अशी प्रतिक्रिया ८८ ग्राहकांनी व्यक्त केली आहे. एकूण ग्राहकांशी हे प्रमाण सर्वाधिक ४४ टक्के इतके आहे. कर्जपरतफेड करण्यासाठी योग्य ते मार्गदर्शन करावे असे मत ३३ ग्राहकांनी व्यक्त केले असून हे प्रमाण १६ टक्के आहे. तर परिस्थितीचा विचार करूनच बँकांनी कर्ज वसूल करावे असे २० ग्राहकांनी सांगितले. एकूण ग्राहकांशी हे प्रमाण १० टक्के इतके आहे. थोडक्यात या चार घटकांचा विचार करूनच बँकांनी कायदेशीर बाबींचा विचार करावा अशा प्रतिक्रिया ग्राहकांनी व्यक्त केल्या आहेत.

तक्ता क्र. ५.१२

राष्ट्रीयीकृत बँकांचे ग्राहकांकडील थकबाकीचे प्रमाण

अ. क्र.	घटक	होय म्हणणाऱ्या ग्राहकांची संख्या	एकूण ग्राहकांशी टक्केवारी	नाही म्हणणाऱ्या ग्राहकांची संख्या	एकूण ग्राहकांशी टक्केवारी
१	बँकेचे थकबाकीदार	६८	३४	१३२	६६

स्रोत :- अनुसूची आधारे

तक्ता क्र. ५.१२ वरून असे स्पष्ट होते की, औरंगाबाद जिल्ह्यातील निवडक चार तालुक्यातील राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या थकबाकीदारांचे प्रमाण हे कमी आहे. आपण राष्ट्रीयीकृत बँकेचे थकबाकीदार आहोत अशी प्रतिक्रिया एकूण २०० ग्राहकांपैकी ६८ ग्राहकांनी व्यक्त केली असून हे प्रमाण ३४ टक्के इतके आहे. आपल्यावर कोणत्याही बँकेची थकबाकी नाही अशी प्रतिक्रिया १३२ ग्राहकांनी व्यक्त केली. एकूण ग्राहकांशी हे प्रमाण ६६ टक्के इतके आहे.

थकबाकीदार ग्राहकांशी थकबाकीच्या बाबतीत चर्चा केली असता ग्राहकांनी सांगितले की, आर्थिक परिस्थिती कर्जपरतफेडीसारखी नसते, त्यामुळे मिळणाऱ्या उत्पन्नातून दैनंदिन खर्च आणि बँकेच्या कर्जाची परतफेड करणे शक्य होत नाही. काही ग्राहकांनी सांगितले की, सरकारच्या बँकेतून घेतलेल्या कर्जावर सूट मिळते किंवा ते कर्ज माफ केले जाते तर बऱ्याच व्यक्तींनी वैयक्तिक कारणामुळे आपण कर्ज परत करू शकलो नाही असे सांगितले.

यावरून असे स्पष्ट होते की, थकबाकीदारांचे प्रमाण थकबाकीदार नसलेल्या ग्राहकांपेक्षा तुलनेने कमी असले तरी कर्ज परतफेडीच्या बाबतीत बँकांनी अजूनही सुधारणा करणे गरजेचे आहे.

५.१० राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या कर्ज पुरवठ्यामुळे ग्रामीण भागाचा क्षेत्रनिहाय झालेला विकास :-

बँकांच्या राष्ट्रीयीकरणापूर्वी व्यापारी बँकांनी मोठ्या प्रमाणात शेती क्षेत्राला दुर्लक्षित केले. शेतीला व लघुउद्योगांना कर्जे देणे धोकादायक असून ती कमी लाभाची असतात असे त्यांना वाटत होते. बहुसंख्य बँकांच्या शाखा शहरी क्षेत्रात कार्य करतात. त्यामुळे त्यांनी उद्योग व व्यापाराला जास्त कर्जाचा पुरवठा केला तर शेती क्षेत्राला अत्यंत अल्प कर्ज वाटप केले. परंतु शेती व्यवसाय हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा मुख्य व्यवसाय असून त्याला दुर्लक्षून चालणार नाही अशी मते कृषी अर्थतज्ज्ञांनी मांडली तेव्हा सरकारने प्रमुख व्यापारी बँकांचे राष्ट्रीयीकरण करून व्यापारी बँकांच्या शाखा खेड्यापर्यंत पोहचवल्या. तेव्हापासून या बँकांनी ग्रामीण भागात शेती, उद्योग, व्यापार इत्यादींसाठी कर्ज पुरवठा करायला सुरुवात केली. सरकारच्या या निर्णयामुळे राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या कर्जपुरवठ्यामुळे ग्रामीण भागात सर्वात जास्त कोणत्या क्षेत्राला लाभ झाला याचे विवेचन पुढील तक्त्यात केले आहे.

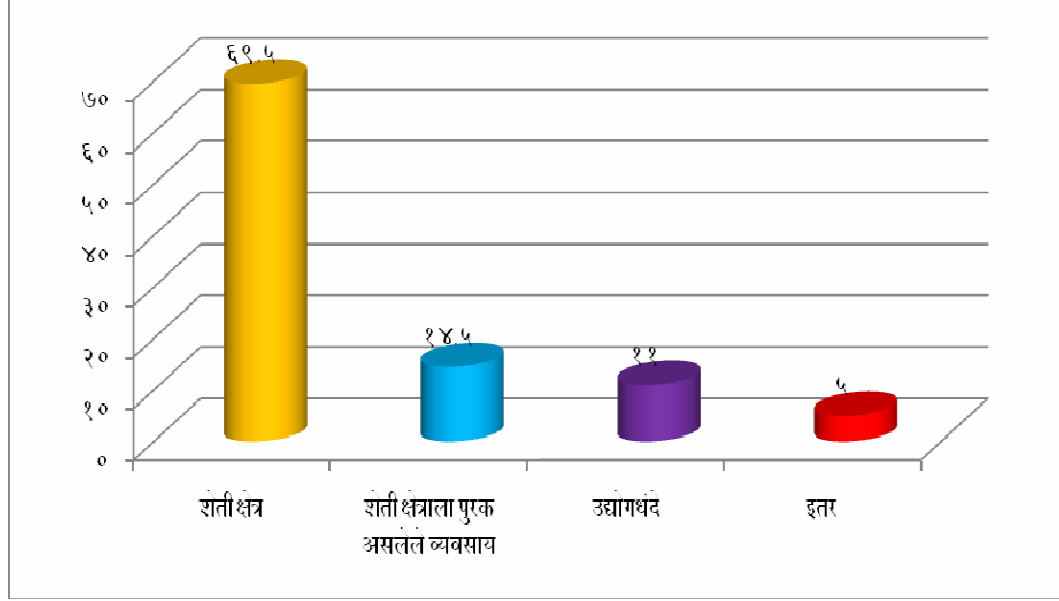
तक्ता क्र. ५.१३

राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या कर्जपुरवठ्यामुळे ग्रामीण भागाचा क्षेत्रनिहाय झालेला विकास

अ. क्र.	घटक	ग्राहकांची संख्या	एकूण ग्राहकांशी टक्केवारी
१	शेती क्षेत्र	१३९	६९.५
२	शेती क्षेत्राला पुरक असलेले व्यवसाय	२९	१४.५
३	उद्योगधंदे	२२	११.०
४	इतर	१०	५.०
	एकूण	२००	१००

स्रोत :- अनुसूची आधारे

आलेख क्र. ५.६
ग्रामीण भागाचा क्षेत्रनिहाय विकास

तक्ता क्र. ५.१३ व आलेख क्र. ५.६ मध्ये राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या कर्जपुरवठ्यामुळे ग्रामीण भागाचा क्षेत्रनिहाय झालेला विकास दर्शविलेला आहे. राष्ट्रीयीकृत बँकांनी वाटप केलेल्या कर्जाचा फायदा शेती क्षेत्राला जास्त झाला अशी प्रतिक्रिया १३९ व्यक्तींनी दिली असून एकूण ग्राहकांशी हे प्रमाण ६९.५ टक्के इतके आहे. शेती क्षेत्राला पुरक असलेल्या व्यवसायाचा अधिक विकास झाला अशी प्रतिक्रिया २९ ग्राहकांनी व्यक्त केली असून हे प्रमाण १८.५ टक्के इतके आहे. उद्योगधंद्याचा विकास झाला असे २२ ग्राहकांनी सांगितले असून हे प्रमाण ११ टक्के आहे तर इतर क्षेत्राचा विकास सांगणारे १० ग्राहक आहे याचे प्रमाण केवळ ५ टक्के इतके आहे.

थोडक्यात राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या कर्जाचा सर्वाधिक लाभ शेती क्षेत्राला झाला. शेती क्षेत्राला पुरक असलेले व्यवसाय आणि उद्योगधंदे यांचा विकास जवळपास सारख्याच प्रमाणात होत असल्याचे समजते.

५.११ राष्ट्रीयीकृत बँका आणि कर्जपुरवठा विषयी प्रतिक्रिया :-

व्यक्तींना कर्ज घेण्यासाठी अनेक पर्याय उलपब्ध असतात. त्यापैकी व्यक्ती आपल्या पसंतीनुसार पाहिजे त्यांच्याकडून कर्ज घेऊ शकतात. या पर्यायांमध्ये प्रामुख्याने नातेवाईक, मित्र, सावकार, सहकारी संस्था आणि राष्ट्रीयीकृत बँकांचा समावेश होतो. कर्ज घेताना ग्राहक प्रथम कोणास प्राधान्य देतात याचा तपशील पुढील तक्त्यात दिलेला आहे.

तक्ता क्र. ५.१४

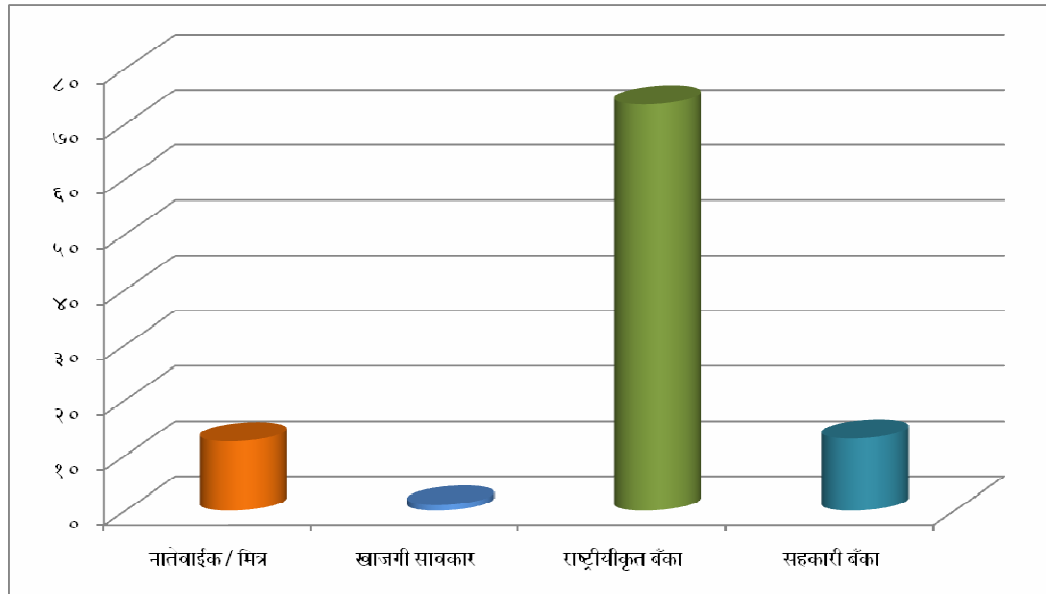
कर्ज घेताना प्रथम प्राधान्य देण्याविषयी ग्राहकांच्या प्रतिक्रिया

अ. क्र.	घटक	ग्राहकांची संख्या	शेकडा प्रमाण
१	नातेवाईक / मित्र	२५	१२.५
२	खाजगी सावकार	०२	१.०
३	राष्ट्रीयीकृत बँका	१४७	७३.५
४	सहकारी बँका	२६	१३.०
	एकूण	२००	१००

स्रोत :- अनुसूची आधारे

आलेख क्र. ५.७

कर्ज घेताना प्रथम प्राधान्य देण्याविषयी ग्राहकांच्या प्रतिक्रिया

वरील तक्ता क्र. ५.१४ व आलेख क्र. ५.७ मध्ये औरंगाबाद जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांनी विविध मार्गांनी कर्ज घेण्याविषयी आपली प्रतिक्रिया व्यक्त केली आहे. अभ्यासासाठी निवडलेल्या २०० व्यक्तींपैकी २५ व्यक्तींनी नातेवाईक किंवा मित्र यांच्याकडून कर्ज घेण्यास प्राधान्य दिले आहे. खाजगी सावकाराकडून कर्ज घेण्यास २ ग्राहकांनी, राष्ट्रीयीकृत बँकांकडून कर्ज घेण्यास १४७ ग्राहकांनी तर सहकारी बँकांकडून कर्ज घेण्यास २६ ग्राहकांनी आपली पसंती दर्शविलेली आहे. एकूण ग्राहकांशी नातेवाईक व मित्र यांचे शेकडा प्रमाण १२.५ टक्के, खाजगी सावकारांचे प्रमाण १ टक्का, राष्ट्रीयीकृत बँकांचे प्रमाण ७३.५ टक्के तर सहकारी बँकांचे शेकडा प्रमाण १३ टक्के इतके आहे. वरील आकडेवारीवरून असा निष्कर्ष काढता येतो की, कर्ज घेताना ग्राहकांनी सर्वाधिक पसंती राष्ट्रीयीकृत बँकांना तर सर्वात कमी पसंती खाजगी सावकारांना दिली आहे. नातेवाईक, मित्र आणि सहकारी बँका यांच्याकडून कर्ज घेण्यासाठी मात्र ग्राहक जवळपास सारखीच पसंती देत असल्याचे समजते.

तक्ता क्र. ५.१५

राष्ट्रीयीकृत बँका आणि इतर बँकांच्या सुलभ कर्जपुरवठ्याविषयी
ग्राहकांच्या प्रतिक्रिया

अ.क्र.	घटक	ग्राहक संख्या	एकूण ग्राहकांशी टक्केवारी
१	राष्ट्रीयीकृत बँका	१६९	८४.५
२	इतर बँका	३१	१५.५
	एकूण	२००	१००
इतर बँकांचा कर्जपुरवठा सुलभ वाटत असल्याची कारणे			
१	कर्ज वेळेवर मिळते	११	३५.४८
२	कर्ज पाहिजे तेवढे मिळते.	२०	६४.५२
३	व्याजाचा दर कमी असतो.	००	००
	एकूण	२००	१००

स्रोत :- अनुसूची आधारे

तक्ता क्र. ५.१५ वरून असे निदर्शनास येते की, राष्ट्रीयीकृत बँकांचा कर्जपुरवठा सुलभ वाटतो असे १६९ ग्राहकांनी म्हटले आहे तर इतर बँकांचा कर्जपुरवठा सुलभ वाटतो अशी प्रतिक्रिया ३१ ग्राहकांनी व्यक्त केली आहे. याचे एकूण ग्राहकांशी शेकडा प्रमाण अनुक्रमे ८४.५ आणि १५.५ टक्के इतके आहे. राष्ट्रीयीकृत बँकांचे कर्ज मिळण्यासाठी खूपच कायदेशीर चौकटीतून जावे लागते त्यामुळे कर्ज मिळण्यास विलंब होतो आणि कर्ज सुद्धा मागणी केल्या एवढे मिळत नसल्याचे काही ग्राहकांनी म्हटले आहे. त्यामुळे इतर बँकांचा कर्जपुरवठा राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या कर्जपुरवठ्यापेक्षा सुलभ वाटतो. इतर बँकांचे कर्ज वेळेवर मिळते अशी प्रतिक्रिया ११ ग्राहकांनी व्यक्त केली असून हे प्रमाण ३५.४८ टक्के एवढे आहे. कर्ज मागणी केल्याएवढे मिळते अशी प्रतिक्रिया २० ग्राहकांनी व्यक्त केली असून हे प्रमाण ६४.५२ टक्के एवढे आहे. व्याजाच्या बाबतीत मात्र ग्राहकांनी कोणतीही प्रतिक्रिया दिली नाही.

५.१२ राष्ट्रीयीकृत बँका आणि राजकीय प्रभाव :-

आज कुठल्याही क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात राजकारण घडत असते. त्यामुळे नेते मंडळी त्यांच्या अधिकारांचा वापर करून पाहिजे ती कामे करून घेतात. इतर आर्थिक संस्थांमध्ये कर्ज वाटप करताना राजकारणाचा बराच प्रभाव दिसून येतो. तसाच प्रभाव राष्ट्रीयीकृत बँकांमध्ये सुद्धा दिसून येतो काय याविषयी ग्राहकांच्या प्रतिक्रिया पुढील तक्त्यात दर्शविलेल्या आहेत.

तक्ता क्र. ५.१६

राष्ट्रीयीकृत बँका आणि राजकीय प्रभाव याविषयी ग्राहकांच्या प्रतिक्रिया

अ. क्र.	घटक	ग्राहकांची संख्या	शेकडा प्रमाण
१	होय	४७	२३.५
२	नाही	१५३	७६.५
	एकूण	२००	१००

स्रोत :- अनुसूची आधारे

वरील तक्ता क्र. ५.१६ मध्ये राजकारणाचा काही प्रभाव राष्ट्रीयीकृत बँकांवर पडतो काय याविषयी ग्राहकांच्या प्रतिक्रिया दर्शविलेल्या आहेत. राष्ट्रीयीकृत बँकांवर राजकारणी मंडळीचे वर्चस्व असते अशी प्रतिक्रिया ४७ ग्राहकांनी व्यक्त केली असून हे प्रमाण २३.५ टक्के एवढे आहे. या राजकारण मंडळीचा राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या कर्ज वाटपावर परिणाम होत नाही अशी प्रतिक्रिया १५३ ग्राहकांनी व्यक्त केली असून हे प्रमाण ७६.५ टक्के इतके जास्त आहे. यावरून असे स्पष्ट होते की, काही प्रमाणात राजकारणी आपले वर्चस्व राष्ट्रीयीकृत बँकांवर पाडण्याचा प्रयत्न करत असले तरी त्यात ते यशस्वी होत नसल्याचे समजते.

५.१३ बँकेच्या कर्जविषयक वाटपातील समस्या :-

बँकेकडून कर्ज घेताना ग्राहकांना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागते. त्यामुळे कर्जदार बँकेपेक्षा इतर अन्य आर्थिक संस्थांना कर्जासाठी प्राधान्य देत असतो. तेव्हा बँकेच्या कर्जवितरण पद्धतीत नेमक्या कोणत्या समस्या येतात याचे विवरण तक्ता क्र. ५.१७ व आलेख क्र. ५.८ मध्ये दर्शविण्यात आले आहे.

तक्ता क्र. ५.१७

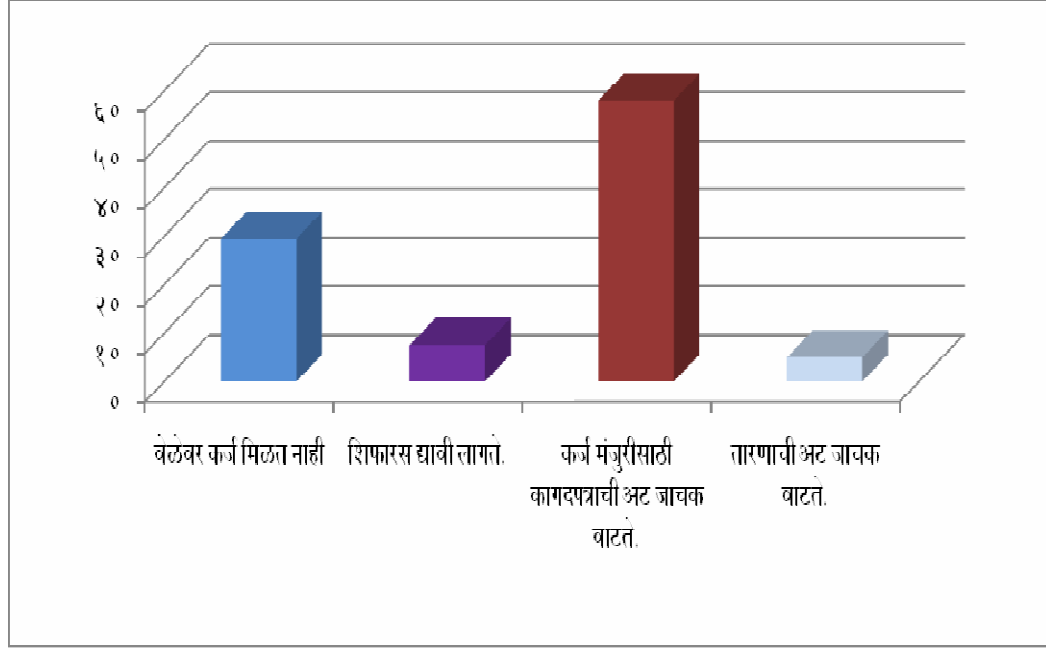
बँकेच्या कर्जविषयक वाटपातील समस्या

अ. क्र.	घटक	ग्राहकांची संख्या	एकूण ग्राहकांशी टक्केवारी
१	वेळेवर कर्ज मिळत नाही	५९	२९.५
२	शिफारस द्यावी लागते.	१५	७.५
३	कर्ज मंजूरीसाठी कागदपत्राची अट जाचक वाटते.	११६	५८
४	तारणाची अट जाचक वाटते.	१०	०.५
	एकूण	२००	१००

स्रोत :- अनुसूची आधारे

आलेख क्र. ५.८

बँकेच्या कर्जविषयक वाटपातील समस्या

ग्राहकांच्या कर्जविषयक समस्यांचा अभ्यास करित असताना असे दिसून येते की, ५९ (२९.५ टक्के) ग्राहकांना कर्ज वेळेवर मिळत नाही असे वाटले तर १५ (७.५ टक्के) ग्राहकांना शिफारस द्यावी लागते असे वाटते. ७/१२, बेबाकी प्रमाणपत्र, बॉण्ड पेंपर, तसेच जमीनदारांचा ७/१२, फोटो इत्यादी कागदपत्रांच्या आधारे बँक कर्ज मंजूर करते म्हणून ११६ (५८ टक्के) ग्राहकांना कर्ज मंजूरीसाठी कागदपत्रांची अट जाचक वाटते. तारणाशिवाय बँक कर्ज मंजूर करत नाही मात्र शेतकऱ्यांकडे तारण ठेवण्यासाठी जमिनीशिवाय पर्याय नसतो. परंतु जमिनीचे क्षेत्रफळ कमी असल्याने कर्ज कमी मिळते. म्हणून १० (५ टक्के) ग्राहकांना तारणाची अट जाचक वाटते.

यावरून असे स्पष्ट होते की, ग्राहकांच्या कर्जविषयक समस्यांचा बारकाईने विचार केल्यास असे दिसून येते की, राष्ट्रीयीकृत बँका सहज व सरळ पद्धतीने ग्राहकांना कर्जपुरवठा करत नाहीत. त्यांना कर्ज मिळविण्यासाठी अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागते.

त्यामध्ये कागदपत्रांची व कर्ज वेळेवर न मिळण्याची समस्या अधिक तीव्र स्वरूपाच्या असल्याचे दिसून येते.

५.१४ बँकेचे कर्जविषयक व्यवहार सुरळीत होण्यासाठीचे उपाय :-

राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या कार्यात विविध प्रकारच्या समस्या असल्याचे आपण पाहिले. या समस्यांमध्ये प्रमुख समस्या म्हणजे कर्ज मंजुरीसाठी गोळा करावी लागणारी कागदपत्रे आणि कर्ज वेळेवर न मिळणे या होत. तेव्हा राष्ट्रीयीकृत बँकांचे कर्जविषयक व्यवहार सुरळीत होण्यासाठी ग्राहकांनी काही महत्त्वपूर्ण उपाय सुचविले आहे त्याचे विवरण तक्ता क्र. ५.१८ मध्ये दर्शविण्यात आले आहे.

तक्ता क्र. ५.१८

बँकेच्या कर्जविषयक कार्यातील सुलभतेसाठी उपाय

अ.क्र.	कर्ज सुलभतेसाठी उपाय	ग्राहकांची संख्या	एकूण ग्राहकांशी टक्केवारी
१	शेतकऱ्यांची गावातील पत विचारात घ्यावी.	२४	१२
२	कागदपत्राच्या अटीत सुलभता आणावी	४०	२०
३	कर्ज वेळेवर आणि पुरेसे द्यावे	५७	२८.५
४	तारणाची अट शिथिल करावी.	७९	३९.५
	एकूण	२००	१००

स्रोत :- अनुसूची आधारे.

राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या कर्जवाटपात सुलभता येण्यासाठी ग्राहकांनी वेगवेगळे उपाय सुचविले आहेत. त्यामध्ये शेतकऱ्यांची गावातील पत विचारात घ्यावी अशी प्रतिक्रिया २४ शेतकऱ्यांनी व्यक्त केली असून हे प्रमाण १२ टक्के एवढे आहे. कर्ज वाटप करताना कागद पत्राच्या अटीत सुलभता आणावी असे ४० ग्राहकांनी सूचविले आहे तर कर्ज वेळेवर आणि पुरेसे द्यावे असे ५७ ग्राहकांनी सांगितले आहे. या दोन्ही उपायांचे प्रमाण अनुक्रमे २० आणि २८.५ टक्के इतके आहे. ग्राहकांच्या दृष्टिकोनातून सर्वात

जाचक वाटणारी अट तारणाची असून या अटीत शिथिलता आणावी असे ७९ ग्राहकांनी सुचविले आहे. या अटीचे प्रमाण एकूण ग्राहकांशी सर्वाधिक ३९.५ टक्के एवढे आहे.

यावरून असे स्पष्ट होते की, ग्राहकांनी सुचविलेल्या वरील उपायांची अंमलबजावणी केल्यास कर्ज मिळण्यास ग्राहकांना सोयीचे होईल.

५.१५ राष्ट्रीयीकृत बँकांचे कर्जपुरवठा करतानाचे निकष :-

राष्ट्रीयीकृत बँकांनी कर्जविषयक धोरण ठरविताना अनेक गोष्टींचा विचार करून कर्ज वाटप करावे असे ग्राहकांना वाटते. त्यामध्ये जमिनीचे धारण क्षेत्र, ग्राहकांची आर्थिक परिस्थिती, शिक्षण आणि व्यक्तीची पत हे मुख्य निकष आहेत. या निकषांपैकी कोणत्या निकषानुसार बँकांनी कर्ज वितरीत करावे याचे विवरण तक्ता क्र. ५.१९ मध्ये दर्शविण्यात आले आहे.

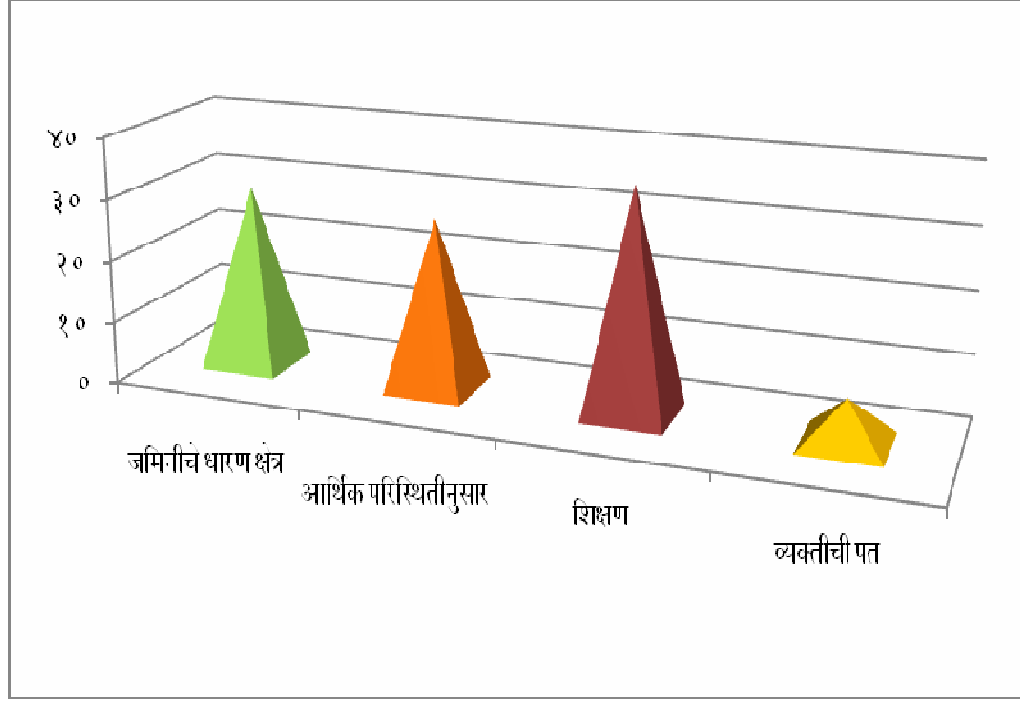
तक्ता क्र. ५.१९

राष्ट्रीयीकृत बँकांचे कर्जविषयक धोरणाचे निकष

अ.क्र.	निकष	ग्राहकांची संख्या	एकूण ग्राहकांशी टक्केवारी
१	जमिनीचे धारण क्षेत्र	५९	२९.५
२	आर्थिक परिस्थितीनुसार	५५	२७.५
३	शिक्षण	७२	३६.०
४	व्यक्तीची पत	१४	०७.०
	एकूण	२००	१००

स्रोत :- अनुसूची आधारे.

आलेख क्र. ५.९
राष्ट्रीयीकृत बँकांचे कर्जविषयक धोरणाचे निकष

तक्ता क्र. ५.१९ व आलेख क्र. ५.९ वरून असे स्पष्ट होते की, ५९ ग्राहकांच्या मते राष्ट्रीयीकृत बँकांनी जमिनीचे धारण क्षेत्र विचारात घेऊन कर्ज वितरीत करावे. ५५ ग्राहकांच्या मते आर्थिक परिस्थितीनुसार तर ७२ ग्राहकांच्या मते शिक्षण विचारात घेऊन कर्ज वितरण करावे. व्यक्तीची पत विचारात घेऊन कर्ज वितरण करावे अशी प्रतिक्रिया १४ ग्राहकांनी व्यक्त केली आहे. एकूण ग्राहकांशी शेकडा प्रमाण सर्वाधिक शिक्षणाचे ३६ टक्के तर सर्वात कमी प्रमाण व्यक्तीची पत असून हे केवळ ७ टक्के आहे. जमिनीचे धारण क्षेत्र आणि आर्थिक परिस्थितीनुसार कर्जाचे वितरण करावे. ग्राहकांच्या अशा प्रतिक्रियेचे प्रमाण जवळपास सारखेच आहे.

५.१६ शेतकऱ्यांची आर्थिक परिस्थिती आणि बँका :-

भारतासारख्या शेती प्रधान व ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत राष्ट्रीयीकृत बँकांची भूमिका महत्त्वाची आहे. ग्रामीण क्षेत्रातील भूमिहीन मजूर, लहान व सीमांत शेतकरी, कारागीर, उद्योजक यांना कर्जे देऊन त्यांची आर्थिक प्रगती करण्यास या बँका मदत करतात. या

बँकांच्या कर्जाने अनेक स्वयंरोजगार निर्माण होऊन रोजगारात वाढ झाली आहे. त्यामुळे ग्रामीण दारिद्र्य दूर होण्यास मदत झाली. भारतातील विशेषतः ग्रामीण क्षेत्रातील आर्थिक विषमता कमी करण्यात राष्ट्रीयीकृत बँकांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. आर्थिक कुवत व क्षमता कमी असणाऱ्या गरिबांना पतपुरवठा करून त्यांचा आर्थिकस्तर उंचावण्याचा यशस्वी प्रयत्न केला आहे. तेव्हा औरंगाबाद जिल्ह्यातील राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या कर्जपुरवठ्यामुळे ग्रामीण क्षेत्रातील शेतकऱ्यांच्या आर्थिक स्थितीत सुधारणा झाली काय? यांचे विवरण आणि झाली नसेल तर बँकांनी काय करावे याविषयीच्या ग्राहकांच्या प्रतिक्रिया पुढील तक्त्यात दर्शविण्यात आल्या आहे.

तक्ता क्र. ५.२०

राष्ट्रीयीकृत बँकांनी दिलेल्या कर्जामुळे ग्राहकांच्या आर्थिक स्थितीत झालेल्या सुधारणांविषयी ग्राहकांच्या प्रतिक्रिया

अ.क्र.	घटक	ग्राहकांची संख्या	एकूण ग्राहकांशी टक्केवारी
१	होय म्हणणाऱ्यांची संख्या	१२१	६०.५
२	नाही म्हणणाऱ्यांची संख्या	७९	३९.५
	एकूण	२००	१००

स्रोत :- अनुसूची आधारे.

तक्ता क्र. ५.२० वरून असे स्पष्ट होते की, बँकेने दिलेल्या कर्जामुळे ग्रामीण क्षेत्रातील शेतकऱ्यांच्या आर्थिक स्थितीत सुधारणा होत आहे अशी प्रतिक्रिया १२१ शेतकऱ्यांनी व्यक्त केली असून एकूण ग्राहकांशी हे प्रमाण ६०.५ टक्के एवढे आहे. बँकांनी दिलेल्या कर्जामुळे शेतकऱ्यांच्या आर्थिक स्थितीत सुधारणा होत नसल्याची प्रतिक्रिया ७९ ग्राहकांनी व्यक्त केली असून हे प्रमाण ३९.५ टक्के इतके आहे. तक्त्यातील आकडेवारीवरून असे निष्कर्ष काढता येतात की, राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या कर्जपुरवठ्यामुळे ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांच्या आर्थिक स्थितीत सुधारणा होत आहे.

तक्ता क्र. ५.२१

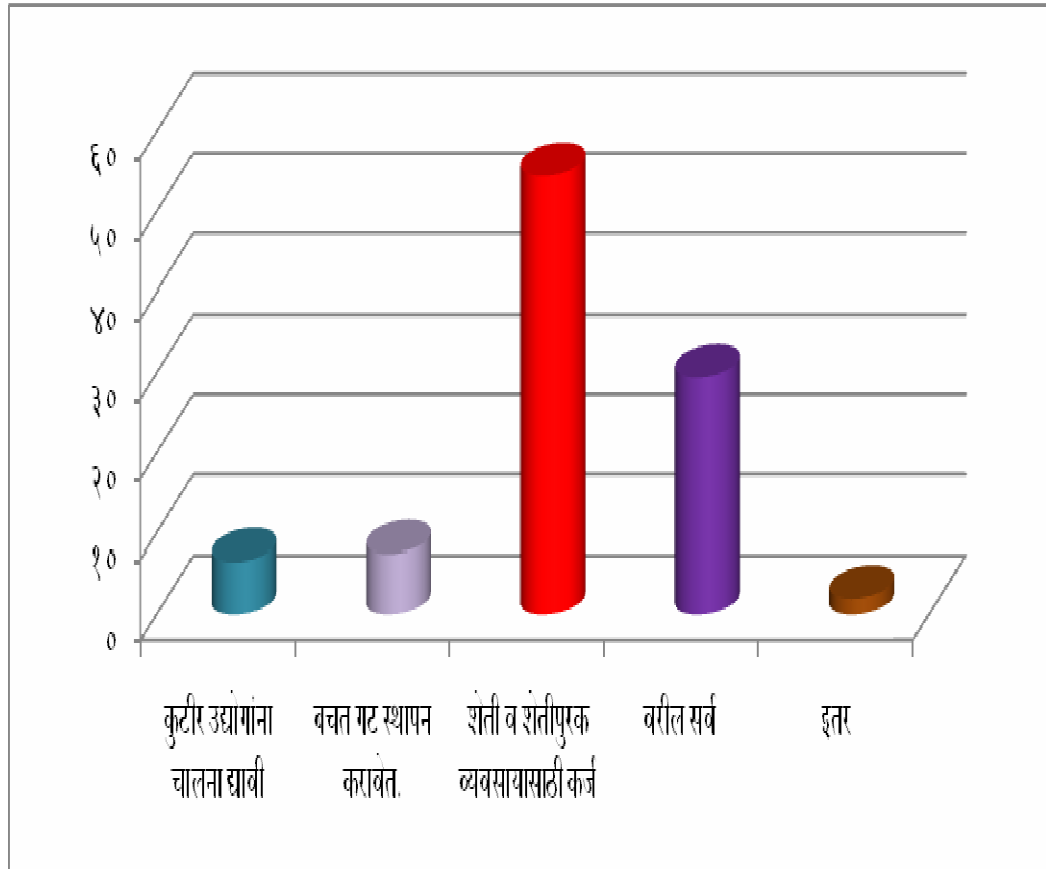
शेतकऱ्यांची आर्थिक परिस्थिती सुधारण्यासाठी बँकांविषयी ग्राहकांच्या प्रतिक्रिया

अ.क्र.	घटक	ग्राहकांची संख्या	एकूण ग्राहकांशी टक्केवारी
१	कुटीर उद्योगांना चालना द्यावी	१३	६.५
२	बचत गट स्थापन करावेत.	१५	७.५
३	शेती व शेतीपुरक व्यवसायासाठी कर्ज	१०९	५४.५
४	वरील सर्व	५९	२९.५
५	इतर	०४	०२
	एकूण	२००	१००

स्रोत :- अनुसूची आधारे.

आलेख क्र. ५.१०

शेतकऱ्यांची आर्थिक परिस्थिती सुधारण्यासाठी बँकांविषयी ग्राहकांच्या प्रतिक्रिया

तक्ता क्र. ५.२१ व आलेख क्र. ५.१० मध्ये शेतकऱ्यांची आर्थिक परिस्थिती सुधारण्यासाठी बँकांनी काय करावे याविषयी ग्राहकांच्या प्रतिक्रिया दर्शविलेल्या आहेत खेड्यांमध्ये अनेक छोटे-मोठे कारागीर हे शेतीसाठी उपयुक्त अशी अवजारे निर्माण करत असतात. त्याचा उपयोग करून शेतकरी आपली शेती कसत असतो तेव्हा अशा कारागीरांना बँकांनी कर्जाचा पुरवठा करून त्यांच्या उद्योगांना चालना द्यावी अशी प्रतिक्रिया १३ ग्राहकांनी व्यक्त केली आहे. बचत गटाची स्थापना करावी असे १५ ग्राहकांनी सांगितले शेती व शेतीपुरक व्यवसायासाठी पाहिजे तेवढे कर्ज उपलब्ध करून द्यावे अशी प्रतिक्रिया १०९ ग्राहकांनी व्यक्त केली आहे. वरील तिन्ही प्रकारच्या कार्याची अंमलबजावणी बँकांनी करावी अशी प्रतिक्रिया ५९ ग्राहकांनी व्यक्त केली आहे. बँकांनी याव्यतिरिक्त काही अशा योजना राबवाव्यात जेणेकरून ग्रामीण भागाचा समतोल विकास होऊन लोकांच्या राहणीमानात सुधारणा होईल अशी प्रतिक्रिया ४ ग्राहकांनी व्यक्त केली आहे.

एकूण ग्राहकांशी टक्केवारीचा विचार करता असे दिसून येते की, कुटीर उद्योगांना चालना द्यावी असे ६.५ टक्के, बचत गट स्थापन करावे असे ७.५ टक्के, शेती व शेतीपुरक व्यवसायासाठी आवश्यक ते कर्ज उपलब्ध करून द्यावे असे ५४.५ ग्राहकांना वाटते. वरील सर्व प्रकारच्या सुधारणा बँकांनी कराव्यात असे २९.५ टक्के ग्राहकांना वाटते. तर इतर काही सुधारणा बँकांनी कराव्यात असे २ टक्के ग्राहकांना वाटते. यावरून असा निष्कर्ष काढता येतो की, शेतकऱ्यांच्या आर्थिक स्थितीत सुधारणा होण्यासाठी बँकांनी शेती व शेतीपुरक व्यवसायाकडे अजूनही विशेष लक्ष देणे गरजेचे आहे.

५.१७ ग्राहकांच्या सोयीसाठी बँकेने करावयाच्या सुधारणा :-

औरंगाबाद जिल्ह्यातील निवडक चार तालुक्यातील राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या ग्राहकांशी चर्चा केली असता त्यांनी बँकांच्या सेवेबाबत काही महत्त्वपूर्ण सूचना

सुचविल्या. त्यांच्यामते या बँकांकडे कर्जाची मागणी केल्यापासून कर्ज मिळण्यास खूपच कालावधी लागतो. कर्ज फॉर्ममध्ये विस्तृत माहिती द्यावी लागते. तारण गहाण करणे, कागपत्रांची पूर्तता करणे, वारंवार बँकेत चकरा मारणे, बँक अधिकारी व बँकेतील कर्मचाऱ्यांकडून पुरेसे सहकार्य न मिळणे अशा अनेक समस्यांना शेतकऱ्यांना सामोरे जावे लागते. त्यामुळे त्यांच्या दृष्टिकोनातून हे काम कटकटीचे असते. तेव्हा बँकांनी त्यांच्या या समस्यांची सोडवणूक करावी असे ग्राहकांना वाटते.

ग्राहकांच्या मते बँकांनी प्रथमतः कागदपत्राच्या अटीत शिथिलता आणावी त्यामुळे शेतकऱ्यांच्या दृष्टिकोनातून हे काम सोपे होईल. तसेच ज्या ग्राहकांकडे तारण नाही अशांचा सुद्धा कर्ज देताना विचार व्हावा त्यासाठी बँकेने त्याचे शिक्षण, त्यांची गावातील पत, आणि तो कर्ज कोणत्या उद्देशाने घेत आहे याचा विचार करून त्याला कर्ज द्यावे. बँकेने शेतकऱ्यांचे मेळावे घ्यावे, त्यांना आवश्यक ते तंत्रज्ञान उपलब्ध करून द्यावे, उद्योगधंद्यांना कर्ज देऊन प्रोत्साहित करावे, बँकांमध्ये राजकीय हस्तक्षेप होऊ देऊ नये. नैसर्गिक आपत्तीमुळे शेतकऱ्यांचे आर्थिक नुकसान झाल्यास कर्जपरतफेडीसाठी बँकांनी तगादा लावू नये. बऱ्याच व्यक्तींना बँकेतले व्यवहार समजत नाही तेव्हा बँक कर्मचाऱ्यांनी न रागवता ग्राहकांना मार्गदर्शन करून त्यांच्या मनात असलेली भीती घालवावी. बँक आणि ग्राहक यांच्यातील समन्वय सुधारावा, उद्योगधंद्यांनुसार व्याजदर ठरवावा अशा अनेक सूचना ग्राहकांनी केल्या आहेत.

बँकेने ग्रामीन भागात सुद्धा २४ तास ATM ची सेवा सुरू करावी तसेच बँकेकडे असलेल्या योजना प्रसार माध्यमांकडे देऊन त्या ग्राहकांपर्यंत पोहचवाव्या असे ग्राहकांना वाटते. अशा अनेक महत्त्वपूर्ण सूचना ग्राहकांनी केल्या आहेत.

५.१८ गृहीतकृत्यांची पडताळणी

१. प्रस्तुत संशोधनासाठी 'ओरंगाबाद जिल्ह्यातील राष्ट्रीयीकृत बँकांमुळे जिल्ह्याच्या ग्रामीण विकासात भर पडली' असे पहिल्या क्रमांकाचे गृहीतकृत्य मांडण्यात आले होते. तेव्हा तक्ता क्र. ५.७ चे निरीक्षण केल्यास असे स्पष्ट होते की, राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या कर्जपुरवठ्यामुळे ओरंगाबाद जिल्ह्यातील ग्रामीण भागाचा विकास होत असल्याचे दिसून येते. म्हणून पहिल्या क्रमांकाचे गृहीतकृत्ये सत्य ठरलेले आहे.
२. संशोधनासाठी दुसरे गृहीतकृत्ये "अग्रक्रम क्षेत्राला जास्तीत जास्त प्रमाणात कर्जपुरवठा केला" असे मांडण्यात आले होते. तेव्हा तक्ता क्र. ४.११ चे निरीक्षण केल्यास असे दिसून येते की, राष्ट्रीयीकृत बँकांनी ग्रामीण भागात अग्रक्रम क्षेत्राला केलेल्या कर्जपुरवठ्याने सन १९९५-९६ ते सन २००५-०६ या कालावधीत वाढ झाली असून कर्जपुरवठ्यात केलेल्या बदलात सकारात्मक वाढ झाली आहे. म्हणून दुसऱ्या क्रमांकाचे गृहीतकृत्ये सत्य ठरलेले आहे.
३. संशोधनासाठी तिसरे गृहीतकृत्ये "बँकेच्या कर्जदारांनी योग्य कारणासाठी कर्जाचा विनियोग केला" असे मांडण्यात आले होते. तक्ता क्र. ५.८ चे निरीक्षण केल्यास असे स्पष्ट होते की, राष्ट्रीयीकृत बँकांकडून कर्जदारांनी घेतलेल्या कर्जाचा विनियोग योग्य त्या कारणासाठीच केल्याचे दिसून येते. म्हणून तिसऱ्या क्रमांकाचे गृहीतकृत्ये सत्य ठरलेले आहे.

***